

Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

«Η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση και η ελληνική εθνική ασφάλεια»

Διονύσιος Βέρρας

Ιούνιος 2025

Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

«Η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση και η ελληνική εθνική ασφάλεια»

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στις Διεθνείς Σχέσεις, Στρατηγική και Ασφάλεια στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Διονύσιος Βέρρας

Ιούνιος 2025

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Διονύσιος Βέρρας, 2025

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή 1

Ερευνητικά ερωτήματα και σκοπός διεξαγωγής της έρευνας 3

Μεθοδολογία 3

Σύντομη περιγραφή και παράθεση τίτλων 4

1.Θεωρητική Θεμελίωση / Βιβλιογραφική Επισκόπηση 5

2. Ριζοσπαστικοποίηση του Ισλάμ στην Ευρώπη 15

2.1 Παράγοντες διάχυσης της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης 15

2.2 Η πρώτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη 16

2.3 Η δεύτερη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη 20

2.4 Η τρίτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη 23

3. Ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα 27

3.1 Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα 27

3.2 Χαρακτηριστικά μουσουλμανικών ομάδων στην Ελλάδα 29

3.3 Η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα 31

4. Συμπεράσματα 44

Βιβλιογραφία 48

Σελίδα Εγκυρότητας

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Διονύσιος Βέρρας

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: Η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση και η ελληνική εθνική ασφάλεια

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …… [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος): Γαβριήλ Έλενα

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Άκρα Ζακία

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Ελευθεριάδου Μαρίνα

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους όσοι με στήριξαν και συνεχίζουν να με στηρίζουν σε κάθε βήμα της επαγγελματικής και ακαδημαϊκής μου πορείας. Πρώτα απ' όλα, ευχαριστώ την οικογένειά μου, που με πίστεψε και στάθηκε δίπλα μου με αγάπη, κατανόηση και αστείρευτη υπομονή. Ευχαριστώ θερμά και τους φίλους μου για την ηθική τους υποστήριξη και τη διαρκή ενθάρρυνση, κυρίως στις πιο απαιτητικές στιγμές αυτής της διαδρομής. Ευχαριστώ θερμά και τους συμφοιτητές μου, με τους οποίους σφυρηλατήσαμε ισχυρούς δεσμούς μέσα από τους κοινούς προβληματισμούς και την ανταλλαγή απόψεων. Η φράση του Richard Bach, «Το μόνο νόημα της ζωής είναι να φτάνεις όσο πιο ψηλά μπορείς» είθε να μας καθοδηγεί πάντα.

Ιδιαίτερη μνεία οφείλω στην καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος, κυρία Μαρίνα Ελευθεριάδου, για την εμπνευσμένη καθοδήγηση και την ουσιαστική συμβολή της στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, με θέμα την Ισλαμιστική Ριζοσπαστικοποίηση και την ελληνική εθνική ασφάλεια. Όπως, επίσης, θερμές ευχαριστίες εκφράζω και σε όλο το διδακτικό προσωπικό που μου μεταλαμπάδευσε τις γνώσεις του και διεύρυνε τους πνευματικούς μου ορίζοντες.

Περίληψη

Η ισλαμιστική τρομοκρατία χρονολογείται από την Ιρανική Επανάσταση (1979) και μέσα σε αυτές τις δεκαετίες η Δυτική Ευρώπη βρίσκεται συχνά στο επίκεντρο των ισλαμιστών τρομοκρατών. Όμως, παραδόξως, έως σήμερα, στην Ελλάδα δεν έχει σημειωθεί καμία τρομοκρατική επίθεση από ριζοσπαστικοποιημένους μουσουλμάνους, παρά την εγγύτητά της με τον αραβικό/μουσουλμανικό κόσμο. Ως εκ τούτου, σκοπός της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας είναι η αναζήτηση των αιτιών απουσίας της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα. Προκειμένου να αναζητηθούν αυτές οι αιτίες, το παρόν πόνημα βασίζεται στη μέθοδο ανάλυσης των παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης σε τέσσερα επίπεδα, δηλαδή στο μίκρο- επίπεδο (άτομο), στο μέσο- επίπεδο (ριζοσπαστικό περιβάλλον), στο μάκρο- επίπεδο (κράτος) και στο μέγα- επίπεδο (διεθνές/παγκόσμιο περιβάλλον). Η μεθοδολογία περιλαμβάνει τη συλλογή, την ανάλυση και τη σύγκριση των παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων της Ευρώπης και των μουσουλμάνων της Ελλάδας, στη βάση των τεσσάρων επιπέδων. Σύμφωνα με τα ευρήματα, εντοπίζονται σημαντικές διαφορές στο μάκρο- επίπεδο (κράτος) και κυρίως στο μέσο- επίπεδο (ριζοσπαστικό περιβάλλον). Μεταξύ άλλων, η ενεργή ή μη συμμετοχή ευρωπαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας», η ύπαρξη ή μη «χαρισματικών ηγετών» και η ανάπτυξη ριζοσπαστικών δικτύων φαίνεται να αποτελούν σημεία συζήτησης για την αιτιολόγηση της απουσίας της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, η απουσία συνεκτικής μεταναστευτικής πολιτικής μοιάζει κρίσιμη για την Ελλάδα, η ευαλωτότητα της οποίας αναδείχθηκε με την «ανθρωπιστική κρίση» του 2015. Επιπλέον, οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας βιώνουν συναισθήματα ταπείνωσης, αδικίας και σχετικής αποστέρησης, ανάλογα με εκείνα των μουσουλμάνων της Ευρώπης. Τα υπό διαμόρφωση χαρακτηριστικά της δεύτερης και τρίτης γενιάς μουσουλμάνων της Ελλάδας θα είναι κομβικά, αφού ο ρόλος των αντίστοιχων γενιών στην Ευρώπη ήταν πρωταγωνιστικός. Συμπερασματικά, η απουσία της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα μοιάζει, μάλλον, με τυχαίο γεγονός και οι ελληνικές διοικήσεις θα πρέπει να εξετάσουν πιο εντατικά το φαινόμενο, αν αναλογιστούμε και την -μερική- εφαρμογή της Σαρία από την ελληνική μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης.

Λέξεις κλειδιά: ριζοσπαστικοποίηση, ξένοι μαχητές, εγχώριοι τρομοκράτες, Ελλάδα, μουσουλμάνοι, Ευρώπη, μετανάστες

Abstract

Islamic terrorism dates back to the Iranian Revolution (1979) and, over the past few decades, Western Europe has often been the focus of Islamic terrorists. However, paradoxically, to date, Greece has not experienced any terrorist attacks by radicalized Muslims, despite its proximity to the Arab/Muslim world. Therefore, the purpose of this thesis is to investigate the reasons for the absence of Islamic radicalization in Greece. In order to find these causes, this paper is based on the method of analyzing the factors of radicalization at four levels, namely the micro-level (individual), the meso-level (radical environment), the macro level (state), and the mega level (international/global environment). The methodology involves the collection, analysis, and comparison of the factors of radicalization of Muslims in Europe and Muslims in Greece, based on the four levels. According to the findings, significant differences are identified at the macro level (state) and especially at the meso level (radical environment). Among other things, the active or passive participation of European military forces in the "war on terror," the existence or absence of "charismatic leaders," and the development of radical networks seem to be points of discussion in justifying the absence of Islamist radicalization in Greece. On the other hand, the absence of a coherent migration policy seems critical for Greece, whose vulnerability was highlighted by the "humanitarian crisis" of 2015. Furthermore, Muslims in Greece experience feelings of humiliation, injustice, and relative deprivation, similar to those of Muslims in Europe. The characteristics of the second and third generations of Muslims in Greece, which are still being shaped, will be crucial, since the role of the corresponding generations in Europe has been prominent. In conclusion, the absence of Islamist radicalization in Greece seems to be more of a coincidence, and the Greek administrations should examine the phenomenon more closely, considering the partial application of Sharia law by the Greek Muslim minority in Western Thrace.

Key words: radicalization, foreign fighters, home-grown terrorists, Greece, Muslims, Europe, migrants

Εισαγωγή

Το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου του 2001 από την Al Qaeda εντός της αμερικανικής επικράτειας, προκάλεσε την οργή της ηγέτιδας δύναμης του δυτικού κόσμου, η οποία αμέσως κήρυξε τον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας». Σύντομα, η στρατιωτική εισβολή των δυτικών, συμμαχικών δυνάμεων στο Αφγανιστάν (2001) και στο Ιράκ (2003) αποδείχθηκε αντιπαραγωγική. Τα πολύνεκρα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Μαρτίου 2004 και της 7ης Ιουλίου 2005, στη Μαδρίτη και στο Λονδίνο αντίστοιχα, από μέλη της Al Qaeda ανέδειξαν την έννοια της ριζοσπαστικοποίησης.

Η έννοια έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής παρότι προϋπήρχε (Balzacq and Settoul 2022, 4). Οι πολιτικοί και οι αρχές επιβολής του νόμου χρησιμοποίησαν αυτή την έννοια για να προσεγγίσουν «την καρδιά και το μυαλό» των ισλαμιστών τρομοκρατών, παραβλέποντας την απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού (Neumann 2013, 874). Η διεπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου κρίνεται επιβεβλημένη, αφού οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές και ψυχολογικές αιτίες αλληλοεπιδρούν και συνδιαμορφώνουν ένα πλέγμα. Πρόκειται για ένα ασαφές φαινόμενο, στο οποίο ο κοινός τόπος των ακαδημαϊκών μελετητών και χαρακτών πολιτικής εξαντλείται στην περιγραφή του ως μια μη γραμμική διαδικασία, η οποία δεν είναι ούτε νομοτελειακή, ούτε στιγμιαία. Αντιθέτως, είναι σχεδιασμένη με πολλές εξόδους διαφυγής (Ελευθεριάδου 2022, 18). Οι Hafez και Mullins την προσεγγίζουν ως ένα παζλ (Hafez and Mullins 2015, 959). Ενώ, ο Neumann την περιγράφει αόριστα «ως όλα όσα συμβαίνουν πριν εκραγεί η βόμβα» (Neumann 2008, 4). Τα όρια της είναι θολά, αφού αρκετή συζήτηση υπάρχει για τη συμπερίληψη ή όχι της γνωστικής ριζοσπαστικοποίησης, πέρα από τη συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση στην έννοια (Neumann 2013, 875). Το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των Η.Π.Α. ισχυρίζεται πως η ιδεολογία παίζει σημαντικό ρόλο, ενώ ο Borum υποστηρίζει πως η γνωστική ριζοσπαστικοποίηση είναι ένα από τα μονοπάτια προς την τρομοκρατία, αφού όλοι οι τρομοκράτες δεν είναι ιδεολόγοι (Borum 2011, 8). Άλλοι, όπως ο Neumann αναγνωρίζουν τη σημασία της ιδεολογίας κατά τη διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης (Neumann 2013, 876). Στο παρόν πόνημα υιοθετείται ο σύντομος ορισμός που αναφέρει τη ριζοσπαστικοποίηση ως τις αιτίες και τις διαδικασίες που ωθούν κάποιον στην αποδοχή της χρήσης βίας ως μέσο επανόρθωσης της (πραγματικής ή θεωρούμενης) πολιτικής και κοινωνικής αδικίας (Ελευθεριάδου 2022, 14).

Σύμφωνα με τον Rapoport, η «Ιρανική Επανάσταση» (1979) είναι η αφετηρία της θρησκευτικής τρομοκρατίας και ειδικότερα της ισλαμιστικής. Οι συγκρούσεις των Αράβων Αφγανών με τις σοβιετικές στρατιωτικές δυνάμεις κατά τη δεκαετία του 1980 έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη των ριζοσπαστικών δικτύων της δεκαετίας του 1990 στην Ευρώπη (Nesser 2011, 174). Οι «χαρισματικοί ηγέτες» στρατολόγησαν μουσουλμάνους μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίοι ήταν ευάλωτοι εξαιτίας (και) μιας βιωμένης κρίσης ταυτότητας. Αυτή, η πρώτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης «χρεώνεται» το χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου του 2001 (Ελευθεριάδου 2022, 107).

Η 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε σημείο καμπής και ουσιαστικά έθεσε την Ευρώπη στο κλισιοσκόπιο της Al Qaeda. Η ενεργή στρατιωτική εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην εισβολή του Αφγανιστάν (2001) και του Ιράκ (2003), είχε ως αποτέλεσμα την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Μαρτίου του 2004 στην Μαδρίτη. Ένα μήνα αργότερα από το τρομοκρατικό χτύπημα, στη δήλωση του ο Οσάμα Μπιν Λάντεν δεν διέκρινε τις ευρωπαϊκές χώρες σε εμπλεκόμενες και μη, αντιθέτως απευθύνθηκε «στον ευρωπαϊκό λαό» συνολικά (Nesser 2011, 186). Ένα ακόμα αξιοσημείωτο γεγονός, σε συνδυασμό με την τρομοκρατική επίθεση στο Λονδίνο την 7η Ιουλίου του 2005, είναι η εμφάνιση ενός νέου τύπου τρομοκράτη, του «εγχώριου τρομοκράτη». Με αυτό τον όρο περιγράφονται οι ριζοσπαστικοποιημένοι μουσουλμάνοι που γεννήθηκαν και ανατράφηκαν με τον δυτικό τρόπο ζωής και τις δυτικές αξίες σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα και όμως έκαναν το «άλμα» προς την ισλαμιστική εξτρεμιστική βία (Balzacq and Settoul 2022, 9).

Οι ακαδημαϊκοί μελετητές και οι χαράκτες πολιτικής, αξιοποίησαν την έννοια της ριζοσπαστικοποίησης προκειμένου να αντιληφθούν ποιοι παράγοντες μετατρέπουν μια χούφτα ευρωπαίων πολιτών σε βίαιους εξτρεμιστές. Το φαινόμενο της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης απασχόλησε έντονα τους αρμόδιους λόγω της μεγάλης μουσουλμανικής διασποράς στην Ευρώπη. Επιπρόσθετα, τα πολύνεκρα ισλαμιστικά τρομοκρατικά χτυπήματα που σημειώθηκαν, είχαν έντονες ψυχολογικές επιπτώσεις στους φιλήσυχους Ευρωπαίους πολίτες, αφού δημιούργησαν συνθήκες διαρκούς ανασφάλειας επί μακρό χρονικό διάστημα στην καθημερινότητα τους (Βαρβιτσιώτης 2008, 164).

Περίπου δέκα χρόνια αργότερα, η Ανακήρυξη του Χαλιφάτου (2014) από τον Άμπου Μπακρ Αλ Μπαγκντάντι, επανάφερε στο ευρωπαϊκό προσκήνιο τις αιματηρές ισλαμιστικές τρομοκρατικές επιθέσεις από Ευρωπαίους ριζοσπαστικοποιημένους μουσουλμάνους, αλλά

αυτή τη φορά με μεγαλύτερη ένταση και περισσότερα αθώα θύματα. Παράλληλα, το κάλεσμα του ηγέτη του Ισλαμικού Κράτους για μετανάστευση (hijra) των απανταχού μουσουλμάνων, ώστε να ζήσουν μια αυθεντικά μουσουλμανική ζωή, δημιούργησε ένα κύμα «ευρωπαίων ξένων μαχητών» (Marone 2021, 92). Με την «ανθρωπιστική κρίση» του 2015, η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο, αφού καραβάνια μεταναστών και προσφύγων διαπερνούσαν τα χερσαία και θαλάσσια ελληνικά σύνορα. Ξένοι μαχητές εκμεταλλεύτηκαν αυτές τις ροές και με κάλυψη την προσφυγική ταυτότητα εισήλθαν στην ελληνική επικράτεια.

Ερευνητικά ερωτήματα και σκοπός διεξαγωγής της έρευνας

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δημιουργείται εύλογα η απορία για ποιόν/ους λόγο/ους δεν έχουν σημειωθεί, έως σήμερα, φαινόμενα ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην ελληνική επικράτεια, παρότι η Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη σε γεωγραφικό, πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο με την Ευρώπη, ενώ ταυτόχρονα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας εντάσσεται και η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Συνεπώς, σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η αναζήτηση και μελέτη των παραγόντων ισλαμιστικής (μη) ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα. Η εργασία στοχεύει να αποτελέσει μια εκτεταμένη επισκόπηση της σχετικά μικρής και αποσπασματικής βιβλιογραφίας για την ανάλυση παραγόντων ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα.

Μεθοδολογία

Για την αναζήτηση και μελέτη των παραγόντων ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα, θα χρησιμοποιηθεί το μοντέλο ανάλυσης τεσσάρων επιπέδων, δηλαδή σε επίπεδο ατόμου (μίκρο-επίπεδο), σε επίπεδο ριζοσπαστικού περιβάλλοντος (μέσο- επίπεδο), σε επίπεδο κράτους (μάκρο- επίπεδο) και σε διεθνές/παγκόσμιο επίπεδο (μέγα- επίπεδο). Η μελέτη της βιβλιογραφίας περιλαμβάνει άρθρα από διαδικτυακά επιστημονικά περιοδικά, βιβλία, εκθέσεις, πρακτικά συνεδρίων, συνέντευξη και δημόσιο υλικό που έχουν εκδώσει οι θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Σύντομη περιγραφή και παράθεση τίτλων

Η εν λόγω εργασία αποτελείται συνολικά από τέσσερα κεφάλαια. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η θεωρητική θεμελίωση / βιβλιογραφική επισκόπηση της έννοιας της ριζοσπαστικοποίησης και παρουσιάζονται οι δύο μεγάλες κατηγορίες των μοντέλων ριζοσπαστικοποίησης που δημιουργήθηκαν μετά την 11η Σεπτεμβρίου και την ανάγκη για εμβάθυνση στο φαινόμενο. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η ριζοσπαστικοποίηση του Ισλάμ στην Ευρώπη και διακρίνεται σε τέσσερα υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο αναφέρονται οι παράγοντες διάχυσης της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης κατά την αρχική φάση του ισλαμιστικού κύματος τρομοκρατίας. Κάθε ένα από τα επόμενα τρία υποκεφάλαια βασίζεται στην ανάλυση αιτιών ριζοσπαστικοποίησης σύμφωνα με το μοντέλο των τεσσάρων επιπέδων. Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για την πρώτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης. Στο τρίτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η δεύτερη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης. Καταλήγοντας στο τέταρτο υποκεφάλαιο, μελετάται η τρίτη, η πιο πρόσφατη, γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης. Ακολούθως, στο τρίτο κεφάλαιο υπόκειται σε εξέταση η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα. Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε τρία υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο παρουσιάζονται οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας. Στη συνέχεια, στο δεύτερο υποκεφάλαιο προβάλλονται τα χαρακτηριστικά των μουσουλμανικών ομάδων που εντοπίζονται στη χώρα. Κλείνοντας, στο τρίτο υποκεφάλαιο, διερευνάται και αξιολογείται, σύμφωνα με το μοντέλο τεσσάρων επιπέδων, η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα. Ως κατακλείδα, στο τέταρτο κεφάλαιο εξάγονται συμπεράσματα από το σύνολο της εργασίας.

1.Θεωρητική Θεμελίωση / Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Το φαινόμενο της ριζοσπαστικοποίησης αποτέλεσε πόλο έλξης τόσο για την ακαδημαϊκή κοινότητα, όσο και για τους χαράκτες πολιτικής της Δύσης έπειτα από το διπλό τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 και ιδιαίτερα μετά τα τρομοκρατικά χτυπήματα στη Μαδρίτη (2004) και στο Λονδίνο (2005) (Kundnani 2012, 4). Αν και ως όρος προϋπήρχε, η αξία του αναδείχθηκε με τα καταστροφικά αποτελέσματα της στρατηγικής του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας», τα οποία εκφράστηκαν με αντί-αμερικανικά και αντί-δυτικά συνθήματα σε παγκόσμιο επίπεδο. Συνεπώς, οι επιτυχίες των δυτικών στρατιωτικών δυνάμεων σε βάρος των ισλαμιστικών τρομοκρατικών οργανώσεων στα πεδία των μαχών του Αφγανιστάν και του Ιράκ δεν στάθηκαν αρκετές, αφού ισλαμιστικά τρομοκρατικά χτυπήματα εξακολουθούσαν να σημειώνονται. Έτσι, η Δύση έστρεψε την προσοχή της στην «καρδιά και το μυαλό» των ισλαμιστών μαχητών, με τη βοήθεια της έννοιας της ριζοσπαστικοποίησης. Δυστυχώς, παρά την σημασία της, η έννοια δέχθηκε έντονη κριτική διότι εργαλειοποιήθηκε πολιτικά από την Δύση, σε μια ακόμα προσπάθεια αυτής να καλύψει τις ανάγκες ασφαλείας της με έναν πιο εκλεπτυσμένο τρόπο (Kundnani 2012, 5).

Όμως, η ριζοσπαστικοποίηση δεν είναι ένα φαινόμενο που εδράζεται αποκλειστικά σε θρησκευτικά αίτια. Μπορεί η ισλαμιστική τρομοκρατία να στάθηκε ως κύρια αφορμή για την ανάγκη μελέτης του φαινομένου, αλλά κάθε άλλο παρά μονοπαραγοντική είναι. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη έννοια. Ακόμα και η ύπαρξη της ως φαινόμενο δεν είναι καθολικά αποδεκτή στους κόλπους της ακαδημαϊκής κοινότητας. Μια μικρή, μεν, μερίδα προτάσσει έντονες αμφιβολίες (Neumann 2013, 873-874). Οι σημαντικότερες διαφωνίες, όμως, εντοπίζονται στην απόδοση του φαινομένου με έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Αυτή η αδυναμία προκαλεί, κατ' επέκταση, μια σύγχυση και μια ασάφεια ως προς την οριοθέτηση του φαινομένου. Αυτές γίνονται εύκολα αντιληπτές διαμέσου των στρατηγικών που σχεδιάζουν και υιοθετούν οι εκάστοτε κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση των ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων, ενώ ταυτόχρονα τονίζουν ακόμα περισσότερο την ανάγκη φώτισης αυτών των θολών σημείων (Neumann 2013, 874).

Η ριζοσπαστικοποίηση, επομένως, είναι ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο και απαιτείται διεπιστημονική προσέγγιση. Οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές και ψυχολογικές αιτίες αλληλοεπιδρούν και συνδιαμορφώνουν εκείνο το πλαίσιο που συχνά περιγράφεται ως «όλα όσα συμβαίνουν πριν εκραγεί η βόμβα» (Neumann 2008, 4). Αν και έχουν

αποδοθεί αρκετοί ορισμοί τόσο διαμέσου ακαδημαϊκών έργων, όσο και κρατικών και κυβερνητικών εγγράφων υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής για την ριζοσπαστικοποίηση. Απαντάται, λοιπόν, ως μια διαδικασία και όχι ως μια κατάσταση. Μια διαδικασία, η οποία ούτε στιγμιαία είναι, αλλά ούτε και νομοτελειακή θεωρείται. Η χρονική διάρκεια του κάθε σταδίου διαφέρει τόσο ανάμεσα στα στάδια, όσο κι από άτομο σε άτομο. Αυτή είναι η βάση του φαινομένου, ανεξάρτητα από το πρίσμα υπό το οποίο μελετάται. Η ριζοσπαστικοποίηση απαρτίζεται από πολλά σταυροδρόμια και εξόδους διαφυγής. Το άτομο δύναται να παλινδρομεί μεταξύ των σταδίων της διαδικασίας. Επιπλέον, η ριζοσπαστικοποίηση δεν εκδηλώνεται κατ' ανάγκη με βίαιο τρόπο, αλλά μπορεί να παραμείνει και σε επίπεδο εξτρεμιστικών ιδεών (Ελευθεριάδου 2022, 18-19). Γενικά, η ριζοσπαστικοποίηση σημαίνει πολλά πράγματα και δεν λαμβάνει υποχρεωτικά μια αρνητική απόχρωση, δεν είναι δεδομένο πως αποτελεί μια απειλή που πρέπει να αντιμετωπιστεί (Neumann 2013, 876). Παρά ταύτα, τα όρια μεταξύ ριζοσπαστικοποίησης και εξτρεμιστικής βίας παραμένουν συχνά θολά. Το πολιτικό πλαίσιο, το οποίο τίθεται συνήθως ως σημείο αναφοράς για την μελέτη του φαινομένου, προκαλεί την σύγχυση και τις εκάστοτε αστοχίες και αδυναμίες του (Neumann 2013, 878).

Η ασάφεια του όρου και η πηγή όλων των διαφωνιών μεταξύ των ακαδημαϊκών μελετητών του φαινομένου οφείλονται στις δύσκολες και συχνά αντικρουόμενες έννοιες που εμπεριέχονται στη ριζοσπαστικοποίηση (Neumann 2013, 873). Ο βαθμός και η ένταση της σχέσης μεταξύ των ριζοσπαστικών ιδεών, απόψεων και πεποιθήσεων και την αποδοχή της χρήσης βίας με σκοπό την εφαρμογή αυτών, βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης (Balzacq and Settoul 2022, 4). Με άλλα λόγια, διαφορετική ερμηνεία έχει ο όρος ριζοσπαστικοποίηση, όταν μελετάται σε επίπεδο ιδεών, απόψεων και πεποιθήσεων (γνωστική ριζοσπαστικοποίηση) και διαφορετική ερμηνεία, όταν μελετάται υπό το πρίσμα της εξτρεμιστικής συμπεριφοράς (συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση) (Neumann 2013, 875).

Η γνωστική ριζοσπαστικοποίηση είναι η διαδικασία διαμέσου της οποίας ένα άτομο έρχεται σε επαφή με ριζοσπαστικές ιδέες, τις οποίες και υιοθετεί, και οι οποίες αντιτίθενται στην καθεστηκυία τάξη. Αυτές οι ιδέες πρέπει να εφαρμοστούν, αντικαθιστώντας το υφιστάμενο σύστημα αξιών, το οποίο έχει διαμορφώσει ένα πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί η κυρίαρχη κοινωνική τάξη (Balzacq and Settoul 2022a, 4). Βεβαίως, αυτές οι απόψεις είναι δυνατόν να μην εκδηλωθούν ποτέ, δηλαδή το ριζοσπαστικοποιημένο άτομο να μην επιδιώξει την εφαρμογή τους και να παραμείνουν σε επίπεδο εξτρεμιστικών ιδεών. Θα πρέπει να τονιστεί πως οι ιδέες χαρακτηρίζονται ως ριζοσπαστικές επειδή αντιτίθενται στην καθεστηκυία τάξη, ανεξάρτητα

από το περιεχόμενο τους. Με άλλα λόγια, τέτοιες ιδέες μπορεί να χαρακτηρίζονται ως μεταρρυθμιστικές και προοδευτικές ή φονταμενταλιστικές και οπισθοδρομικές και παράλληλα να είναι ριζοσπαστικές. Είναι ο χώρος και ο χρόνος που χαρακτηρίζει μια ιδέα ως μεταρρυθμιστική, οπισθοδρομική ή κυρίαρχη κουλτούρα (Neumann 2013, 874). Από την άλλη πλευρά, η συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση είναι το τελικό στάδιο της διαδικασίας της ριζοσπαστικοποίησης. Το ριζοσπαστικοποιημένο άτομο μετέρχεται βίαιες εξτρεμιστικές μεθόδους, ώστε να πετύχει τους σκοπούς του (Balzacq and Settoul 2022a, 4). Πιο απλά, η συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση περιγράφει την εξτρεμιστική βία.

Ορισμένοι ακαδημαϊκοί θεωρούν τη συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση ως το άλμα από την ιδέα στην δράση, με βίαιο τρόπο. Αυτό προϋποθέτει πως οι ιδέες έχουν εξέχουσα σημασία στην διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης. Επομένως, κατ' αυτούς, η συμπεριφορική ριζοσπαστικοποίηση είναι το επόμενο στάδιο της γνωστικής ριζοσπαστικοποίησης και μαζί συνθέτουν την έννοια της ριζοσπαστικοποίησης (Neumann 2013, 880–881). Στον αντίποδα, υπάρχει το επιχείρημα πως η ιδεολογία δεν διαδραματίζει κάποιον καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση εξτρεμιστικής βίας. Υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει σαφής σύνδεση μεταξύ ιδεών και πράξεων, διότι αρκετοί τρομοκράτες δεν είναι ιδεολόγοι, ενώ δεν καταφεύγουν στην τρομοκρατία όλοι οι ριζοσπαστικοποιημένοι (Borum 2017, 25). Συνεπώς, γι' αυτούς τους ακαδημαϊκούς μελετητές, η γνωστική ριζοσπαστικοποίηση είναι ένα από τα πολλά μονοπάτια που οδηγούν στην ριζοσπαστικοποίηση (Borum 2011a, 15). Αξίζει να σημειωθεί πως οι υποστηρικτές της γνωστικής συμπεριφοράς αναγνωρίζουν πως οι ιδέες δεν παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην εκδήλωση εξτρεμιστικής βίας, αλλά οπωσδήποτε συνεκτιμώνται (Neumann 2013, 879–880).

Μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001 έγινε μια συστηματική προσπάθεια προκειμένου να κατασκευαστούν μοντέλα ριζοσπαστικοποίησης, προκειμένου να εντοπίζονται όσο το δυνατόν πιο άμεσα τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα. Αυτή η στόχευση οδήγησε σε σημαντικές αδυναμίες, καθώς τα μοντέλα διεκδίκησαν προβλεπτικές ικανότητες αντί να καταστούν επεξηγηματικά εργαλεία (Balzacq and Settoul 2022b, 6). Η επίδραση του ισλαμικού φονταμενταλισμού ήταν ιδιαίτερα έντονη στη σύνθεση των -πρώτων- μοντέλων, μιας και η ισλαμική τρομοκρατία ήταν το ερέθισμα για την βαθύτερη κατανόηση των αιτιών που οδηγούν τους ανθρώπους στη ριζοσπαστικοποίηση. Αξίζει να υπογραμμιστεί πως κανένα από τα υφιστάμενα μοντέλα δεν έχει την δυνατότητα να εξηγήσει αποτελεσματικά όλες τις πτυχές του φαινομένου. Επιπλέον, η ύπαρξη σταδίων δεν προϋποθέτει πως το άτομο θα τα διαβεί όλα

υποχρεωτικά, ούτε και με μια προδιαγεγραμμένη σειρά, διότι η διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης δεν εξελίσσεται με τον ίδιο τρόπο για όλους (Borum 2017, 25).

Τα μοντέλα ριζοσπαστικοποίησης διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, ανάλογα με την προσέγγιση τους. Η πρώτη αφορά την επικέντρωση στις ψυχικές διεργασίες του ατόμου, όπως τα μοντέλα των Wiktorowicz και Moghaddam. Ενώ, η δεύτερη -με μια αιτιοκρατική προσέγγιση- εξετάζει, όχι μόνο τις εσωτερικές ψυχικές διεργασίες του ατόμου, αλλά και πέρα από αυτό, λαμβάνοντας υπόψη την αλληλεπίδραση του ριζοσπαστικοποιημένου με το περιβάλλον, όπως τα μοντέλα των McCauley & Moskalenko και των Veldhuis & Staun (Ελευθεριάδου 2022, 23).

Σύμφωνα με το μοντέλο ριζοσπαστικοποίησης τεσσάρων σταδίων του Quintan Wiktorowicz, ένα άτομο γίνεται δεκτικό σε νέες ιδέες (γνωστικό άνοιγμα). Έπειτα, νοηματοδοτεί τη ζωή του μέσα σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο (θρησκευτική αναζήτηση). Στη συνέχεια, το αφήγημα κάποιας εξτρεμιστικής οργάνωσης μοιάζει να έχει νόημα (πλαίσιο ευθυγράμμισης). Τελικά, εντάσσεται σε αυτή την οργάνωση (Borum 2011a, 18–19). Αντίστοιχη είναι η φιλοσοφία του μοντέλου ριζοσπαστικοποίησης του Fathali Moghaddam, αλλά παρουσιάζεται ως μία σκάλα έξι επιπέδων. Η σκάλα σε κάθε ανώτερο επίπεδο στενεύει, υποδηλώνοντας πως όλο και λιγότερα άτομα καταφεύγουν τελικά στην εξτρεμιστική βία. Το άτομο αρχικά βιώνει συναισθήματα δυσαρέσκειας και στέρησης. Έπειτα, επιχειρεί να αντιμετωπίσει αυτά τα συναισθήματα. Εξαιτίας της αποτυχίας να εξουδετερώσει τις αντιλαμβανόμενες αντιξοότητες, περνά στο επόμενο επίπεδο μετακυλώντας την ευθύνη σε κάποιον εχθρό. Στο τέταρτο επίπεδο, το άτομο αναπτύσσει αισθήματα συμπάθειας για τρομοκρατικές ομάδες, οι οποίες αντιμάχονται τον εχθρό του. Έπειτα, το άτομο εντάσσεται σε μια τέτοια τρομοκρατική ομάδα. Τέλος, στο έκτο επίπεδο, αίρονται οι αναστολές του ριζοσπαστικοποιημένου ατόμου και υιοθετεί τρομοκρατικές πρακτικές (Borum 2017, 27). Η κατεύθυνση σε αυτά τα μοντέλα «από κάτω προς τα πάνω» έχει το συμβολισμό της. Με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται η διαδικασία ένταξης, ενώ η κατεύθυνση «από πάνω προς τα κάτω» υποδηλώνει τη διαδικασία στρατολόγησης (Borum 2011b, 47).

Στον αντίποδα, το μοντέλο των Clark McCauley και Sophie Moskalenko επισημαίνει δώδεκα μηχανισμούς ριζοσπαστικοποίησης, οι οποίοι ομαδοποιούνται σε τρία επίπεδα. Αυτά διακρίνονται σε επίπεδο ατόμου, ομάδας και μαζών. Σε αυτό το μοντέλο δύο μηχανισμοί λειτουργούν ανεξάρτητα, ενώ οι υπόλοιποι δέκα είναι «αντιδραστικού» χαρακτήρα. Τούτο

σημαίνει πως είναι προϊόν αντίστασης του εν δυνάμει ριζοσπαστικοποιημένου ατόμου τόσο έναντι των προσωπικών και ομαδικών παραπόνων, όσο και των αντιληπτών απειλών που εκδηλώνονται από δράσεις του κράτους, ανταγωνιστικών ομάδων και ανταγωνισμών εντός της ίδιας ομάδας (McCauley and Moskalenko 2008, 429-430). Το ίδιο αιτιολογικό πνεύμα διέπει και το μοντέλο βασικής αιτίας των Tinka Veldhuis και Jørgen Staun. Οι αιτιολογικοί παράγοντες που επισημαίνονται είναι σημαντικοί και χωρίς αυτούς η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης θα ήταν ανέφικτη. Βεβαίως, δεν επιδρούν ταυτόχρονα, ούτε απαιτείται η επίδραση όλων ώστε να ριζοσπαστικοποιηθεί κάποιο άτομο. Στο επίκεντρο του μοντέλου τοποθετείται το «πλαισιωμένο άτομο». Αυτό σημαίνει πως αν και η ριζοσπαστικοποίηση είναι μια ατομική διαδικασία, εντούτοις γίνεται κατανοητή σε σχέση με το (ευρύτερο) κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου. Συνεπώς, το μοντέλο δομείται σε δύο επίπεδα, το μίκρο- επίπεδο και το μάκρο- επίπεδο. Το μίκρο- επίπεδο υποδιαιρείται στους ατομικούς παράγοντες (ψυχολογικούς, βιωματικούς, εμπειρικούς και πεποιθήσεις) και τους παράγοντες του άμεσου κοινωνικού του περιβάλλοντος (θέση του ατόμου σε σχέση με τους άλλους). Το μάκρο- επίπεδο περιλαμβάνει παράγοντες που καλλιεργούν τις προϋποθέσεις για ριζοσπαστικοποίηση, δηλαδή παράγοντες που δημιουργούν ένα επιρρεπές για ριζοσπαστικοποίηση περιβάλλον (Veldhuis and Staun 2009, 21–27).

Στο έργο του «Jihadi Terrorists in Europe», ο Edwin Bakker (2006) αποτυπώνει τα ατομικά χαρακτηριστικά των τζιχαντιστών τρομοκρατών στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένων και των δραστών των επιθέσεων στην Μαδρίτη και στο Λονδίνο, μελετώντας ένα δείγμα 200 ατόμων. Σύμφωνα με τα ευρήματα του, ως προς το φύλο οι δράστες ήταν σχεδόν σε απόλυτο βαθμό άνδρες με μέσο όρο ηλικίας τα 27.3 έτη (οι νεότεροι ηλικίας 16 ετών, ενώ ο γηραιότερος 59). Επιπλέον, στη μεγάλη πλειοψηφία τους ήταν μετανάστες (πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς), ενώ το κοινωνικό-οικονομικό τους υπόβαθρο αντιστοιχούσε στη μεσαία και χαμηλή τάξη. Επίσης, δεν είχαν ιδιαίτερα στέρεο θρησκευτικό υπόβαθρο από τα παιδικά τους χρόνια, παρότι δεν υπήρξαν επαρκή στοιχεία για το εκπαιδευτικό τους επίπεδο (αρκετοί ήταν ανήλικοι). Επιπρόσθετα, αν και οι περισσότεροι ήταν ανειδίκευτοι ή ημι-ειδικευόμενοι, αρκετοί εργάζονταν. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι πως είχαν ποινικό παρελθόν, ενώ η πίστη τους ενδυναμώθηκε λίγο καιρό πριν τη στρατολόγησή τους, στην οποία σημαντικό ρόλο έπαιξε και το φιλικό περιβάλλον. Πάρα ταύτα, ο Bakker καταλήγει πως τα στοιχεία είναι ελλειπή και δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο προφίλ που να περιγράφει Ευρωπαίους τζιχαντιστές τρομοκράτες (Bakker 2006, 35–43).

Κι αν ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» προκάλεσε εκείνα τα γεγονότα, η «Αραβική Άνοιξη» (2011) και η «ανακήρυξη του Χαλιφάτου» (2014) συνέταξαν ένα νέο, πιο μεγάλο και αιματηρό, κατάλογο ισλαμιστικών τρομοκρατικών επιθέσεων ανά την Ευρώπη. Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Francesco Marone (2021), στο έργο του «Jihadist Terrorism in Europe», επιχειρεί να καταγράψει τα χαρακτηριστικά 91 τζιχαντιστών τρομοκρατών οι οποίοι έδρασαν εντός ευρωπαϊκού εδάφους μεταξύ 2014 και 2020. Στοιχεία όπως το φύλο, η ηλικία, το μεταναστευτικό υπόβαθρο, ο χαμηλός βαθμός προσηλυτισμένων και το ποινικό παρελθόν παραμένουν αναλλοίωτα. Ο Francesco Marone υποστηρίζει πως ένα κοινό τζιχαντιστικό προφίλ είναι ανέφικτο (Marone 2021, 99–104). Επομένως, οι κοινωνικό-οικονομικές μεταβλητές όπως το φύλο, η ηλικία, η εκπαίδευση, το θρησκευτικό υπόβαθρο και η οικονομική κατάσταση δεν μοιάζουν τόσο σημαντικές, αν και παρουσιάζουν κάποια μοτίβα (Vidino and Marone 2018, 49).

Αν και αρκετά μοντέλα έχουν επικεντρωθεί στους παράγοντες της ατομικής ριζοσπαστικοποίησης, ωστόσο διαπιστώνουμε πως και άλλοι παράγοντες συμβάλλουν καθοριστικά. Επομένως, παράγοντες πέρα από το άτομο αξίζουν να μελετηθούν, διότι η ριζοσπαστικοποίηση είναι ένα πολυπαραγοντικό και σύνθετο φαινόμενο. Το μέσο- επίπεδο αναδεικνύει τη σημασία του ριζοσπαστικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου καθίσταται εφικτή η εκδήλωση της ατομικής ριζοσπαστικοποίησης με βίαιους τρόπους (Ελευθεριάδου 2022, 44). Είναι οι «κόμβοι ριζοσπαστικοποίησης» που συνδέουν το άτομο με το κοινωνικό του περιβάλλον (Vidino and Marone 2018, 51). Ως τέτοιοι κόμβοι λογίζονται, προφανώς, οι εξτρεμιστικές ομάδες, στις οποίες πλαισιώνονται τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα είτε με τη μέθοδο στρατολόγησης «από πάνω προς τα κάτω» (Hoffman 2008), είτε με τη μέθοδο ένταξης «από κάτω προς τα πάνω» (Sageman 2004). Τα τζαμιά αποτελούν ένα ακόμα κόμβο ριζοσπαστικοποίησης, αν και τρεις παρατηρήσεις κρίνονται επιβεβλημένες. Πρώτον, η νέα γενιά ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων δεν συχνάζει στα τζαμιά (Roy 2015, 7–8). Δεύτερον, οι χώροι θρησκευτικής λατρείας δεν ασκούν, πλέον, ιδιαίτερη επιρροή εξαιτίας των αυξημένων μέτρων ασφαλείας (Borum 2011b, 51). Τέλος, για τον ίδιο λόγο, εκλείπουν ριζοσπαστικοποιημένοι ιμάμηδες και άλλες προσωπικότητες αναλαμβάνουν το ρόλο των χαρισματικών ηγετών καθοδηγώντας και υποστηρίζοντας ριζοσπαστικοποιημένα άτομα (λ.χ. βετεράνοι ξένοι μαχητές) (Borum 2011c, 51). Ο ρόλος του φιλικού ή/και οικογενειακού περιβάλλοντος είναι βαρυσήμαντος, καθώς αρκετά άτομα ριζοσπαστικοποιούνται από την «δύναμη της αγάπης» (McCauley and Moskalenko 2008b, 421–22). Με άλλα λόγια, οι δεσμοί αγάπης λόγω φιλίας ή/και συγγένειας συχνά οδηγούν στη στρατολόγηση νέων μελών,

αυξάνοντας τη συνοχή της ομάδας (Sageman 2004). Σημαντικοί φυσικοί «κόμβοι ριζοσπαστικοποιήσης» είναι τα καταστήματα κράτησης, καθώς οι προσήλυτοι-κρατούμενοι αναζητούν εξιλέωση (Hafez and Mullins 2015, 966) και προστασία (Ελευθεριάδου 2022, 51). Όμως, έντονη συζήτηση έχουν προκαλέσει ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ως τεχνολογικό/φαντασιακό περιβάλλον, όπου η ριζοσπαστικοποίηση αυτοτροφοδοτείται και ανατροφοδοτείται (Ελευθεριάδου 2022, 59-60). Οι θάλαμοι αντήχησης (echo chambers) ενδυναμώνουν ριζοσπαστικές πεποιθήσεις και ταυτότητες, οδηγώντας σε αυτό-στρατολόγηση, ενώ παράλληλα διευκολύνεται και η στρατολόγηση, με επακόλουθο τη συνέχεια της ριζοσπαστικοποίησης του ατόμου στο κοινωνικό περιβάλλον, δια μέσου συγγενικών, φιλικών ή χαρισματικών ηγετικών προσώπων (Ελευθεριάδου 2022, 60-61).

Το μάκρο- επίπεδο αναδεικνύει παράγοντες που σχετίζονται τόσο με την εγχώρια, όσο και με την εξωτερική πολιτική ενός κράτους. Αυτοί οι παράγοντες είναι πέρα από το άτομο και το κοινωνικό του περιβάλλον, παρά ταύτα δημιουργούν τις εσωτερικές ζυμώσεις του ατόμου και διαμορφώνουν το γόνιμο έδαφος του ριζοσπαστικού περιβάλλοντος (Ελευθεριάδου 2022, 62). Έτσι, κυβερνητικές πολιτικές που προκαλούν ανασφάλεια, αστάθεια ή υπανάπτυξη, αδυνατούν να δημιουργήσουν εκείνες τις συνθήκες μέσα στις οποίες το άτομο θα εκπληρώσει προσωπικούς στόχους (π.χ. μορφωτικό επίπεδο, υψηλό βιοτικό επίπεδο, επαγγελματική αποκατάσταση και ανέλιξη κ.λπ.), ενεργοποιώντας εσωτερικές διεργασίες ριζοσπαστικοποίησης (Kruglanski et al. 2014, 75). Μια τέτοια περίπτωση αφορά αποτυχημένες κυβερνητικές πολιτικές ένταξης εθνικών ή/και θρησκευτικών μειονοτήτων (Balzac and Settoul 2022c, 12). Από την άλλη πλευρά, το πολίτευμα μιας χώρας διαμορφώνει το κανονιστικό πλαίσιο εντός του οποίου οι πολίτες συμβιώνουν. Για παράδειγμα, οι δημοκρατικές και φιλελεύθερες αξίες των ευρωπαϊκών κρατών έρχονται σε αντίθεση με τις φονταμενταλιστικές αρχές του σαλαφιστικού-τζιχαντιστικού δόγματος. Αυτή η αντίθεση μπορεί, δυνητικά, να οδηγήσει ριζοσπαστικοποιημένους μουσουλμάνους στο βίαιο εξτρεμισμό (Verkuyten 2018, 21). Τέλος, η εξωτερική πολιτική ενός κράτους μπορεί να πυροδοτήσει μηχανισμούς ατομικής ριζοσπαστικοποίησης (Ελευθεριάδου 2022, 80). Μια τέτοια ξεχωριστή περίπτωση είναι η Ισπανία, στην πρωτεύουσα της οποίας πραγματοποιήθηκε το πιο δολοφονικό ισλαμιστικό τρομοκρατικό χτύπημα επί ευρωπαϊκού εδάφους, την 11η Μαρτίου 2004. Το χτύπημα ήταν ασύλληπτο, με 193 νεκρούς και περίπου 2.000 τραυματίες. Ο σκοπός των ισλαμιστών τρομοκρατών ήταν η άσκηση πολιτικής πίεσης, εν όψει και των επερχόμενων εκλογών, ώστε να αποσυρθούν οι ισπανικές στρατιωτικές

δυνάμεις από τον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» στο Ιράκ, όπερ και εγένετο (Ελευθεριάδου 2022, 80).

Τέλος, το μέγα- επίπεδο παρουσιάζει την αξία του διεθνούς περιβάλλοντος και των διεθνών σχέσεων. Η διάλυση της Ε.Σ.Σ.Δ και η ανάδειξη των Η.Π.Α σε παγκόσμιο ηγεμόνα, είχε ως αποτέλεσμα την προώθηση της παγκοσμιοποίησης, ενός πολύπλοκου δικτύου πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής διασύνδεσης. Πιο απλά, οι Η.Π.Α επιχείρησαν να επιβάλουν τις δυτικές αξίες σε παγκόσμιο επίπεδο, προσπάθεια που εκλήφθηκε ως απειλή από διάφορες εθνοτικές, φυλετικές και θρησκευτικές ομάδες ανά τον πλανήτη (Ελευθεριάδου 2022, 74). Ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», που κηρύχθηκε με την αμερικανική εισβολή στο Αφγανιστάν (2001) και στο Ιράκ (2003), ενίσχυσε την πεποίθηση των απανταχού μουσουλμάνων πως η Δύση επιδιώκει την εξόντωση του Ισλάμ (Van San 2015, 329). Αυτή η πεποίθηση ενισχύεται περαιτέρω κι από τη στάση της πλειοψηφίας της Δύσης στην Αραβό-ισραηλινή διένεξη (Hafez and Mullins 2015, 963). Επιπρόσθετος παράγοντας είναι και η μετάβαση από ένα μονοπολικό προς ένα πολυπολικό διεθνές σύστημα (Ελευθεριάδου 2022, 78). Μέσα από αυτούς τους παράγοντες κυοφορήθηκε η «Αραβική Άνοιξη» και συνακόλουθα οδήγησαν στην «ανακήρυξη του Χαλιφάτου», προκαλώντας νέο κύμα ριζοσπαστικοποίησης του Ισλάμ στην Ευρώπη. Τούτο αποδεικνύεται από τους περίπου 5.000 ξένους μαχητές που έσπευσαν από ευρωπαϊκές χώρες προς την Συρία και το Ιράκ, ώστε να πολεμήσουν στο πλευρό άλλων τζιχαντιστών (Marone 2021, 93) καθώς και από τη ραγδαία αύξηση ισλαμιστικών τρομοκρατικών επιθέσεων και συλλήψεων ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων ανά την Ευρώπη (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2021). Τέλος, είναι εξίσου σημαντικό να αναφερθούν ως παράγοντας στο μέγα- επίπεδο η κλιματική αλλαγή, διότι προκαλεί την επισιτιστική κρίση, με αποτέλεσμα την μετακίνηση πληθυσμών και την όξυνση των ανισοτήτων (Ελευθεριάδου 2022, 76). Εύλογο είναι πως τέτοιοι παράγοντες θέτουν σε κίνηση τους ατομικούς παράγοντες ριζοσπαστικοποίησης στα πλαίσια μιας αντιληπτής (πραγματικής ή θεωρούμενης) αδικίας. Συνεπώς, και τα τέσσερα επίπεδα δημιουργούν ένα πλέγμα αιτιών για την εκδήλωση της ριζοσπαστικοποίησης (Ελευθεριάδου 2022, 19).

Στην δυτική Ευρώπη έχουν εκδηλωθεί αρκετά -και σε πολλές περιπτώσεις πολύνεκρα- ισλαμιστικά τρομοκρατικά χτυπήματα. Η Ευρώπη είναι μια γεωγραφική περιοχή που παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Μέσα σε αυτήν τα -περισσότερα- κράτη επιχειρούν επί δεκαετίες να διαμορφώσουν κοινές πολιτικές, παράλληλα με τη χάραξη και υλοποίηση των εθνικών κυβερνητικών τους προγραμμάτων. Επιπλέον, η δυτική Ευρώπη είναι η εγγύτερη στον

μουσουλμανικό κόσμο περιοχή που προσφέρει ευκαιρίες για ένα σταθερό και ποιοτικό βιοτικό επίπεδο. Συνακόλουθα, μοιάζει με «Γη της Επαγγελίας» για τους πολύπαθους μουσουλμάνους Άραβες. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε και το αποικιοκρατικό παρελθόν ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών, υπερδυνάμεων των προηγούμενων αιώνων, σε αυτές τις περιοχές (Balzacq and Settoul 2022a, 12). Μέσα σε αυτό το σύνθετο περιβάλλον, με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και το κράτος δικαίου, τα ευρωπαϊκά κράτη διαμορφώνουν στρατηγικές, συμβατές με την κουλτούρα των λαών τους για την ομαλή συνύπαρξη των πολιτών τους ανεξάρτητα από το θρήσκευμα αυτών.

Οι στρατηγικές συνύπαρξης προσανατολίζονται είτε προς την ενσωμάτωση, είτε προς την αφομοίωση των μουσουλμανικών μειονοτήτων με τους γηγενείς και πλειοψηφούντες λαούς. Εύληπτο είναι πως η έννοια της ενσωμάτωσης διαφέρει από την έννοια της αφομοίωσης. Στην μεν πρώτη υπάρχει αλληλεπίδραση, εκατέρωθεν αποδοχή και σεβασμός στην διαφορετικότητα. Μια διαφορετικότητα, η οποία έγκειται σε κοινωνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές, μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων πολιτών. Αντίστοιχα, στη δε, δεν υπάρχει μια αμφίδρομη, αλλά μονόπλευρη σχέση. Η μειοψηφία οφείλει να προσαρμοστεί στις επιταγές της πλειοψηφίας (Statham and Tillie 2016, 178). Ειδικότερα όταν οι διαφορές σε κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο είναι αγεφύρωτες, τότε οι συγκρούσεις μοιάζουν αναπόφευκτες. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε το πλαίσιο εντός του οποίου μουσουλμάνοι (μετανάστες ή μη) και μη μουσουλμάνοι αλληλοεπιδρούν με το εκάστοτε κράτος, όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ολλανδία. Με άλλα λόγια, οι χώρες εκείνες όπου εντοπίζονται οι περισσότεροι μουσουλμάνοι και στις οποίες έχουν πραγματοποιηθεί τα περισσότερα και πιο θανατηφόρα ισλαμιστικά τρομοκρατικά χτυπήματα κατά τις τελευταίες περίπου δύο δεκαετίες.

Η Μεγάλη Βρετανία, όντας η παγκόσμια υπερδύναμη του 19ου αιώνα, ακολουθεί μια πολυπολιτισμική προσέγγιση, κινούμενη κατά μήκος των εθνοτικών και φυλετικών γραμμών. Τούτο σημαίνει πως επιτρέπει σε κάποιο βαθμό την αυτόνομη οργάνωση και λειτουργία των κοινοτήτων των μεταναστών. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η Ολλανδία. Βέβαια, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις σχέσεις κράτους- εκκλησίας. Στην μεν πρώτη δεν υφίσταται διαχωρισμός κράτους-εκκλησίας και κρατικά προνόμια απολαμβάνουν μόνο η εκκλησία της Σκωτίας και η Αγγλικανική εκκλησία. Αντίθετα, το ολλανδικό κράτος χρηματοδοτεί μια ευρύτερη βάση θρησκευτικών δογμάτων (Statham and Tillie 2016, 180). Από την άλλη πλευρά, η Γαλλία ακολουθεί μια ρεπουμπλικανική προσέγγιση, όπου όλοι οι μετανάστες απολαμβάνουν

δικαιώματα ιθαγένειας, ενώ διακρίνεται για το κοσμικό καθεστώς της, τη γνωστή «laicite», δηλαδή την διάκριση εκκλησίας-κράτους και την κρατική θρησκευτική ουδετερότητα (Statham and Tillie 2016, 180). Το Βέλγιο, λόγω των φυλετικών του ιδιαιτεροτήτων, ακολουθεί στη Φλάνδρα (το βόρειο τμήμα της) το ολλανδικό μοντέλο, ενώ στη Βαλλονία (το νότιο τμήμα της) το γαλλικό μοντέλο (Statham and Tillie 2016, 180). Τέλος, οι βαθιά ριζωμένες εθνοτικές αντιλήψεις του γερμανικού λαού και η εστίαση στην οικονομική ανάπτυξη, δεν επέτρεπαν -έως το 2000- στη Γερμανία να παραχωρήσει δικαιώματα ιθαγένειας στους μετανάστες και αντιμετωπίζονταν μόνο ως εργάτες που κάλυπταν ανάγκες της εθνικής οικονομίας. Παρά ταύτα, αναγνωρίζει χριστιανικά και εβραϊκά δόγματα, αλλά αποκλείει άλλα (λ.χ. ισλαμικά δόγματα) (Statham and Tillie 2016, 180). Πρέπει να σημειωθεί πως αυτά τα πλαίσια είναι γενικά και εύπλαστα, διότι -όπως ήδη έχει αναφερθεί- οι ανωτέρω χώρες πέρα από τις εθνικές τους στρατηγικές ενεργούν κάτω από μια κοινή «πολιτική ομπρέλα», την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην δημοκρατία και το κράτος δικαίου (λ.χ. το 2000 αναθεωρήθηκε η γερμανική νομοθεσία για ζητήματα ιθαγένειας, εισάγοντας μια τροποποιημένη μορφή jus soli) (Statham and Tillie 2016, 180).

2. Ριζοσπαστικοποίηση του Ισλάμ στην Ευρώπη

2.1 Παράγοντες διάχυσης της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης

Η έλευση της σύγχρονης ισλαμιστικής πολιτικής βίας, ως παγκόσμιο φαινόμενο, τοποθετείται χρονικά κατά το έτος 1979. Ήταν η χρονιά κατά την οποία διεξήχθη η -σιιτική- «Ιρανική Επανάσταση», μια θρησκευτική και πολιτική εξέγερση που ενέπνευσε και την πλειοψηφούσα σουνιτική μουσουλμανική σέχτα του αραβικού κόσμου, η οποία προέβη, το ίδιο έτος, σε αντίστοιχο -αλλά ανεπιτυχές- εγχείρημα κατά της συντηρητικής μοναρχίας του σαουδαραβικού βασιλείου (Ελευθεριάδου 2022, 99-100). Επιπλέον, η σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν κατά τις τελευταίες μέρες του έτους 1979, αποτέλεσε το τρίτο σημαντικό γεγονός που συνδιαμόρφωσε, με τα ανωτέρω δύο γεγονότα, το γόνιμο έδαφος και τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη εκείνων των ικανών και αναγκαίων συνθηκών, ώστε η ισλαμιστική τρομοκρατία να εξελιχθεί και να λάβει την παγκόσμια μορφή που γνωρίζουμε σήμερα (Ελευθεριάδου 2022, 100).

Η αντίσταση των Αφγανών μουτζαχεντίν (ιεροί πολεμιστές) σε συνδυασμό με τη συνδρομή των Αράβων Αφγανών (Άραβες εθελοντές μαχητές) εναντίον των σοβιετικών εισβολέων κατά την δεκαετία του 1980, προσέφεραν τις συνθήκες για τη δημιουργία ισχυρών παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων κατά τη δεκαετία του 1990 (Wiktorowicz 2001, 22). Η σπουδαιότητα της συμβολής της σοβιετικής επέμβασης στο Αφγανιστάν αναδεικνύεται από την εδραίωση παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης μουσουλμάνων, όχι τόσο στο μίκρο- επίπεδο, αλλά κυρίως στο μέσο- επίπεδο και στο μάκρο- επίπεδο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ριζοσπαστικοποίηση δεν συμβαίνει εν κενώ, αλλά χρειάζεται ένα κατάλληλο περιβάλλον για να εκδηλωθεί. Συνεπώς, οι εσωτερικές διεργασίες του ατόμου είναι ατελείς, εάν δεν διατίθεται το ανάλογο περιβάλλον για να εξωτερικευτούν.

Οι Άραβες Αφγανοί που μετέβησαν από τις διάφορες αραβικές περιοχές προκειμένου να πολεμήσουν στο πλευρό των Αφγανών μουτζαχεντίν σφυρηλάτησαν προσωπικούς δεσμούς μεταξύ τους, αναπτύσσοντας ένα δίκτυο, το οποίο υποστήριξε εν πολλοίς την άνοδο της σύγχρονης ισλαμιστικής βίας σε παγκόσμιο επίπεδο (Nesser 2011, 180). Όμως, πέρα από την καλλιέργεια των προσωπικών δεσμών, οι μαχητές απέκτησαν επιχειρησιακή ικανότητα και εμπειρία στα στρατόπεδα εκπαίδευσης του Πακιστάν (Wiktorowicz 2001, 22). Τέλος, η ενστάλαξη μιας ενιαίας κουλτούρας, αυτή του σαλαφισμού-τζιχαντισμού, μεταξύ των μαχητών, καθόρισε το δόγμα και την αιτία για τη ριζοσπαστικοποίηση των μουσουλμάνων μεταναστών

της Ευρώπης κατά την επόμενη δεκαετία, καθότι αυτοί οι μαχητές αναγνωρίστηκαν ως πνευματικοί ηγέτες και καθοδηγητές από την πρώτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων στην Ευρώπη (Wiktorowicz 2001, 23). Βεβαίως, θα ήταν ατόπημα να μην αναφερθούμε και στο ρόλο της Σαουδικής Αραβίας, ούσα χρηματοδότης θρησκευτικών κέντρων (madrassas) σε διάφορες περιοχές όπως στο Αφγανιστάν, στο Πακιστάν και αλλού με σκοπό την διάδοση του σαλαφισμού (συντηρητικό Ισλάμ) (Ελευθεριάδου 2022, 99). Συνεπώς, σε μάκρο- επίπεδο, πέρα από τη σοβιετική εισβολή και η εξωτερική πολιτική της συντηρητικής μοναρχίας της Σαουδικής Αραβίας συνεισέφερε στην εδραίωση των παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης κατά την δεκαετία του 1990.

2.2 Η πρώτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη

Οι σοβιετικές στρατιωτικές δυνάμεις απωθήθηκαν από τους Αφγανούς μουτζαχεντίν και τους Άραβες Αφγανούς μαχητές και εν τέλει αποσύρθηκαν κατά το 1989. Αυτή η εξέλιξη είχε σημαντική επίδραση στην μετέπειτα αναπάντεχη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης (1991). Η λήξη του Ψυχρού Πολέμου ανέδειξε τις Η.Π.Α ως μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη και η διεθνής τάξη μετέβη από τον διπολισμό στην μονοπολικότητα. Στο μέγα- επίπεδο η μονοπολικότητα σήμαινε την έλευση μιας νέας εποχής, αυτήν της παγκοσμιοποίησης. Η παγκοσμιοποίηση έκανε πιο ελαστική την έννοια των συνόρων μεταξύ των κρατών και οι αυξημένες μεταναστευτικές ροές μετέβαλαν τις εθνικές/κοινοτικές πληθυσμιακές ισορροπίες. Επιπλέον, η παγκοσμιοποίηση στον οικονομικό τομέα επέτρεψε την μεταφορά οικονομικών κεφαλαίων από τη μια περιοχή στην άλλη με ευκολία και ταχύτητα, γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν τα διάφορα τρομοκρατικά δίκτυα ώστε να χρηματοδοτηθούν (Ελευθεριάδου 2022, 75). Τέλος, η παγκοσμιοποίηση επέφερε αλλαγές και στον πολιτισμό, καθότι ο κυρίαρχος δυτικός κόσμος επιχείρησε να διαμορφώσει κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση τον υπόλοιπο κόσμο σύμφωνα με τις δικές του αρχές και αξίες, εγχείρημα που δεν αντιμετωπίστηκε ευπρόσδεκτα από τις μη δυτικές κοινωνίες (Ελευθεριάδου 2022, 74).

Μετά την αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων οι ριζοσπαστικοποιημένοι ισλαμιστές ακολούθησαν τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις. Ορισμένοι επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους προκειμένου να ανατρέψουν τα διεφθαρμένα αραβικά καθεστώτα, εγκαθιδρύοντας νέα ισλαμικά κράτη εθνικού χαρακτήρα (λ.χ. Αλγερία, Λιβύη) (Wiktorowicz 2001, 26; Ronen 2006,

277). Άλλοι αναζήτησαν νέα πεδία μαχών, ώστε να συστρατευτούν στο πλευρό έτερων καταπιεσμένων μουσουλμάνων (λ.χ. Βοσνία, Τσετσενία) (Wiktorowicz 2001, 24; Babuna 2006, 415). Τέλος, το υπόλοιπο αυτών των μαχητών αναζήτησε καταφύγιο στις ευρωπαϊκές χώρες και εκμεταλλευόμενο τα ανοιχτά καθεστώτα και τις δημοκρατικές ελευθερίες, ίδρυσε νέους θύλακες ισλαμικού φονταμενταλισμού (Zubaida 2003, 96).

Στο μέγα- επίπεδο ο Πόλεμος του Κόλπου (1991) και η στρατοπέδευση των αμερικανικών δυνάμεων στο έδαφος της Σαουδικής Αραβίας, της ιερής γης του Ισλάμ, τροφοδότησε την ισλαμική αναβίωση των ριζοσπαστικών μουσουλμάνων για δύο λόγους. Αφενός ο Μπιν Λάντεν είχε προσφερθεί να συνδράμει στην προστασία του βασιλείου, πρόταση που η συντηρητική μοναρχία απέρριψε (Ελευθεριάδου 2022, 104). Αφετέρου, διότι η δυτική ανάμειξη στις ενδοαραβικές υποθέσεις εκλήφθηκε ως «ιμπεριαλιστική» (Βαρβιτσιώτης 2008, 65). Επιπρόσθετα, η απρόσμενη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και ο διαμελισμός της Γιουγκοσλαβίας προκάλεσαν νέα μέτωπα συγκρούσεων εις βάρος καταπιεσμένων μουσουλμάνων (Βαρβιτσιώτης 2008, 66). Εξέχον γεγονός απετέλεσε ο πολυετής Αλγερινός εμφύλιος πόλεμος και η εμπλοκή της -πρώην αποικιοκρατικής- Γαλλίας (Wiktorowicz 2001, 72-73).

Πιο συγκεκριμένα, μετά την αποτροπή της σοβιετικής εισβολής στο Αφγανιστάν, οι Άραβες Αφγανοί του Μαγκρέμπ, επέστρεψαν στις πατρίδες τους προκειμένου να ανατρέψουν τα άπιστα αραβικά καθεστώτα και να εγκαθιδρύσουν εθνικό-ισλαμικά κράτη (Boukhars 2009, 306). Πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο εμφύλιος πόλεμος στην Αλγερία, όπου οι ριζοσπάστες σαλαφιστές της Armed Islamic Group (GIA), εμφανίστηκαν στο προσκήνιο όταν το στρατιωτικοπολιτικό σοσιαλιστικό καθεστώς δεν επέτρεψε στον ισλαμικό πολιτικό φορέα Islamic Salvation Front (FIS) να κυβερνήσει, παρά την εκλογική του νίκη το 1992 (Βαρβιτσιώτης 2008, 62). Η GIA ήταν μια σαλαφιστική-τζιχαντιστική οργάνωση, σε αντίθεση με την FIS, η οποία μια ισλαμιστική οργάνωση-φορέας με αποκλειστικώς σαλαφιστικά χαρακτηριστικά. Στο στόχαστρο της GIA βρέθηκε η Γαλλία, ούσα πρώην αποικιοκρατική δύναμη, η οποία επιθυμούσε να διατηρήσει την επιρροή της στη χώρα στηρίζοντας το καθεστώς Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Front de Libération Nationale - FLN) (Wiktorowicz 2001, 72). Ενδεικτικό είναι πως τα μέλη της GIA αποκαλούσαν τα υψηλότερα στελέχη του στρατιωτικού σκέλους του FLN ως «κόμμα της Γαλλίας» (Hizb Farancia), διότι οι τελευταίοι είτε είχαν εκπαιδευτεί στη Γαλλία, είτε είχαν υπηρετήσει στον γαλλικό στρατό πριν τον απελευθερωτικό πόλεμο (Wiktorowicz 2001, 72). Σαν αποτέλεσμα, οι ριζοσπαστικοποιημένοι

σαλαφιστές προκάλεσαν σειρά τρομοκρατικών επιθέσεων επί γαλλικού εδάφους. Αυτές ήταν μια αεροπειρατεία και αρκετές βομβιστικές επιθέσεις στο Παρίσι, κατά την διετία 1994-1996 (Wiktorowicz 2001, 72). Οι επιθέσεις από ριζοσπαστικοποιημένα μέλη της GIA, αναπόφευκτα διαχύθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (όπως το Βέλγιο, η Ισπανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ολλανδία), διότι αφενός τα ριζοσπαστικά δίκτυα ενδυναμώθηκαν, αφετέρου οι αρχές επιβολής του νόμου αυστηροποίησαν τη στάση τους έναντι αυτών των δικτύων, χωρίς όμως να λάβουν ιδιαίτερη έκταση (Wiktorowicz 2001, 72-73).

Σε αυτά τα δίκτυα εντάχθηκαν δεύτερης γενιάς μετανάστες μουσουλμάνοι, αλγερινής καταγωγής (Roy 2003, 66). Τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα ήταν κυρίως απομονωμένοι και άνεργοι νέοι άνδρες, οι οποίοι είχαν λάβει δυτική εκπαίδευση προσανατολισμένη σε τεχνικά ή επιστημονικά πεδία, χωρίς να έχουν λάβει θρησκευτική κατήχηση σε μουσουλμανικά θρησκευτικά κέντρα (madrassas). Επιπλέον, τα άτομα αυτά ζούσαν μια πλήρως δυτικοποιημένη ζωή, πριν ριζοσπαστικοποιηθούν σε φυλακές ή τζαμιά (Roy 2003, 64). Ο ριζοσπαστικός προσανατολισμός τους οφείλεται στην βιωμένη κρίση ταυτότητας, αφού αδυνατούσαν να ταυτιστούν πολιτισμικά τόσο με τη χώρα διαμονής, όσο και με τη χώρα καταγωγής τους. Αυτό το ταυτοτικό κενό επιχείρησαν να το καλύψουν με τον σαλαφισμό και την προσφερόμενη φαντασιακή παγκόσμια κοινότητα, την ούμμα (Roy 2003, 68). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο ισλαμισμός στάθηκε ως μια αιτία για επανάσταση ενάντια στην Δύση, αντικαθιστώντας το αριστερό κίνημα των προηγούμενων ετών (Zubaida 2003, 88–89). Επομένως, τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα βίωσαν έναν αυθαίρετο ατομικό επαν-ισλαμισμό, μακριά από ισλαμικά σχολεία ή αξιόλογους κληρικούς (Roy 2003, 70-71).

Όμως, είναι σημαντικό να αναφερθεί το γεγονός πως πέρα από την δράση των ριζοσπαστικών δικτύων της GIA, η υπόλοιπη δυτική Ευρώπη βίωσε κατά την δεκαετία του 1990 μια κατάσταση ηρεμίας, καθώς για τους ριζοσπαστικοποιημένους μουσουλμάνους γινόταν αντιληπτή ως «επικράτεια της συμβατικής ειρήνης» (Dar al-Ahd) (Ελευθεριάδου 2022, 105). Τούτο αποδεικνύεται από την ανοχή των βρετανικών αρχών έναντι των διαρκώς αναπτυσσόμενων ριζοσπαστικών δικτύων της Libyan Islamic Fighting Group (LIFG) και άλλων (λ.χ. Hizb ut-Tahrir, Al- Mujahiroun, Supporters of Shariah) στην επικράτεια τους (Roy 2003, 67). Οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ βρετανικής κυβέρνησης και του απολυταρχικού καθεστώτος του Καντάφι στην Λιβύη επί μακρό χρονικό διάστημα (Ronen 2006, 271–72 & 278), αποτέλεσαν γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ριζοσπαστικών δικτύων στο Λονδίνο κι άλλες βρετανικές

πόλεις. Ήταν τέτοια η ένταση του φαινομένου που η βρετανική πρωτεύουσα απέκτησε τον χαρακτηρισμό «Λονδινοστάν» (Nesser 2011, 176).

Τέλος, ο πόλεμος στη Βοσνία (1992-1995), κατά τον διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας και οι θηριωδίες των Σέρβων κατά των Βόσνιων μουσουλμάνων προσέλκυσε αρκετούς Άραβες Αφγανούς στα πεδία των μαχών (Babuna 2006, 415). Αυτή η εστία ευνόησε τη δημιουργία ριζοσπαστικού περιβάλλοντος το οποίο λίγο αργότερα αποτέλεσε το ορμητήριο του Μπιν Λάντεν και της Αλ Κάιντα για επιχειρήσεις κατά της Δυτικής Ευρώπης (Βαρβιτσιώτης 2008, 85). Σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωση των σαλαφιστικών ριζοσπαστικών δικτύων της περιοχής είχε και η χρηματοδότηση του Travnik Islamic Center με σαουδαραβικά -και άλλων χωρών του Κόλπου- κεφάλαια (Wiktorowicz 2001, 24).

Στο μέσο- επίπεδο αρκετοί Άραβες Αφγανοί που κατέφυγαν στην Ευρώπη προκειμένου να αποφύγουν διώξεις στις χώρες τους, εγκαθίδρυσαν και επέκτειναν σημαντικά ριζοσπαστικά δίκτυα σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις (λ.χ. Λονδίνο, Παρίσι, Αμβούργο κ.ά.). Διάφορα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα ερχόντουσαν σε επαφή με «χαρισματικούς» ηγέτες όπως ο Abu Qatada, ο Abu Hamza και ο al-Suri (Nesser 2011, 179). Τα τζαμιά λειτούργησαν ως χώροι όπου τα άτομα ερχόντουσαν σε επαφή με κηρύγματα ριζοσπαστικοποιημένων ιεροκηρύκων (Nesser 2011, 177). Επιπλέον, λειτουργούσαν ως χώροι όπου τα άτομα μπορούσαν να κοινωνικοποιηθούν και να δημιουργήσουν επαφές οι οποίες θα τους επέτρεπαν να ταξιδέψουν στο Αφγανιστάν ή το Πακιστάν. Έτσι, θα αποκτούσαν εμπειρία στα στρατόπεδα εκπαίδευσης της Αλ Κάιντα, αλλά και θα επισκέπτονταν πνευματικά κέντρα (madrassas), ώστε να ενδυναμώσουν έτι περεταίρω τις ριζοσπαστικοποιημένες ιδέες τους με αποτέλεσμα να αυξήσουν τη δέσμευση στον σαλαφισμό-τζιχαντισμό και να αποκοπούν εντελώς από την κοινωνία (Nesser 2011, 177). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ενήργησαν τα μέλη του «πυρήνα του Αμβούργου», τα οποία ανέπτυξαν δεσμούς μέσω των επισκέψεων τους σε ριζοσπαστικά τζαμιά και μετέπειτα εκπαιδεύτηκαν σε στρατόπεδα του Αφγανιστάν, πριν ηγηθούν των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 (Ελευθεριάδου 2022, 107-108). Τέλος, στην πληροφόρηση ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων επιστρατεύτηκαν κάποιας πρώιμης μορφής διαδικτυακές σελίδες (Nesser 2011, 178), αλλά κυρίως με την έκδοση έντυπης μορφής περιοδικών (λ.χ. το al-Ansar) (Ελευθεριάδου 2022, 106).

2.3 Η δεύτερη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, ο αγώνας για τη σύσταση εθνικό-ισλαμικών κρατών (λ.χ. Αλγερία, Λιβύη, Κόσοβο κ.ά.) εξασθενεί και διάφοροι διάσημοι υποστηρικτές αυτού του δόγματος, όπως οι Abu Qatada, Abu Hamza και Al-Suri (Nesser 2011, 181) αναγκάζονται να ακολουθήσουν το νέο δόγμα της Αλ Κάιντα, αυτό της «παγκόσμιας τζιχάντ», όπως διακηρύχθηκε από τον Μπιν Λάντεν το 1998 (Nesser 2011, 183). Παράλληλα, νεαροί μουσουλμάνοι μετανάστευσαν προς ευρωπαϊκές χώρες με σκοπό να σπουδάσουν, όπου αν και ζούσαν μια «δυτικοποιημένη» καθημερινότητα, εντούτοις δεν εντάχθηκαν στην κουλτούρα των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ ταυτόχρονα αποκόπηκαν από την κουλτούρα των χωρών καταγωγής τους, διαρρηγνύοντας κάθε δεσμό με τις οικογένειές τους (Roy 2003, 70). Αντίστοιχα συναισθήματα βίωσαν περιθωριοποιημένοι νεαροί, γεννημένοι στην Ευρώπη από μετανάστες μουσουλμάνους. Από την μία πλευρά δεν κατάφεραν να ενσωματωθούν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ -αν και νοσταλγούσαν την μητέρα πατρίδα- ήταν αδύνατο να «ταυτιστούν» με αυτήν, διότι είχαν αποκοπεί οι ρίζες τους. Έτσι, το ταυτοτικό κενό κάλυψε ο σαλαφισμός-τζιχαντισμός και η ανοικοδόμηση μιας φαντασιακής παγκόσμιας μουσουλμανικής κοινότητας, η ούμμα (Hafez and Mullins 2015, 963). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προς το τέλος της δεκαετίας του 1990, αναδύθηκε το υπερεθνικό εξτρεμιστικό ισλάμ, το οποίο διέπνεε ένα αντι-ιμπεριαλιστικό πνεύμα, όπου η μάχη της ούμμα εναντίον της ηγεμονικής Δύσης είχε ξεκινήσει (Boukhars 2009, 306).

Σημείο καμπής για τη δεύτερη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη είναι αναμφισβήτητα το ανεπανάληπτο και αιματηρό τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Στο μάκρο- επίπεδο, ο επακόλουθος «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» που εκτυλίχθηκε στο Αφγανιστάν (2001) και στο Ιράκ (2003) διαμόρφωσε τις νέες συνθήκες ριζοσπαστικοποίησης νεαρών μουσουλμάνων και όχι μόνο (Nesser 2011, 185). Αρχικά, η επέμβαση στο Αφγανιστάν προκάλεσε την καταστροφή του δικτύου και των υποδομών της Αλ Κάιντα, η οποία αναπόφευκτα οδηγήθηκε από μια ιεραρχική προς μια αποκεντρωμένη δομή, όπου οι «εγχώριοι τρομοκράτες» (homeground terrorists) ανέλαβαν πρωτοβουλία στον σχεδιασμό και την εκτέλεση επιθέσεων στο ευρωπαϊκό έδαφος, εντός του οριζόμενου από την Αλ Κάιντα ιδεολογικού πλαισίου (Crone and Harrow 2011) (Βαρβιτσιώτης 2008, 111). Η ανάκτηση ψηφιακού υλικού από τους Η/Υ μελών των ομάδων που προκάλεσαν τις τρομοκρατικές επιθέσεις στην Μαδρίτη (2004) και στο Λονδίνο (2005), αποδεικνύουν την ιδεολογική τους ταύτιση με την Αλ Κάιντα (Nesser 2011, 186). Ανάμεσα σε αυτές τις υποδομές

περιλαμβάνονται στρατόπεδα εκπαίδευσης, στα οποία κατά τα προηγούμενα χρόνια μετέβαιναν ριζοσπαστικοποιημένα άτομα -με τη βοήθεια των χαρισματικών ηγετών και των ριζοσπαστικών δικτύων- από διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, ώστε να αποκτήσουν εμπειρία και τις απαραίτητες επιχειρησιακές γνώσεις (Ελευθεριάδου 2022, 111). Αντίστοιχα, η εισβολή των αμερικανικών -και ορισμένων συμμαχικών- στρατευμάτων στο Ιράκ, χωρίς την νομιμοποίηση του ΟΗΕ, ενίσχυσε το αίσθημα εντός των μουσουλμανικών κοινοτήτων των ευρωπαϊκών χωρών, πως η Δύση δεν ενδιαφέρεται πραγματικά για τη διάδοση δημοκρατικών θεσμών και αρχών, για την εγκαθίδρυση κράτος δικαίου και το σεβασμό του Διεθνούς Δικαίου, αλλά υποκρίνεται εφαρμόζοντας διπλά μέτρα και σταθμά. Με πιο απλά λόγια, η Δύση ανατρέπει μη αρεστά καθεστώτα στην περιοχή, ενώ υποστηρίζει εκείνα που εξυπηρετούν τα συμφέροντά της. Η εγκαθίδρυση δημοκρατικών θεσμών και η ανατροπή απολυταρχικών καθεστώτων αποτελεί πρόφαση για τη στρατοπέδευση των δυνάμεων της και τον έλεγχο της περιοχής (Hafez and Mullins 2015, 964). Επιπρόσθετα, τα αυξημένα μέτρα ασφάλειας και επιτήρησης των μουσουλμανικών κοινοτήτων εντός των ευρωπαϊκών χωρών επέτειναν τα συναισθήματα αποξένωσης και ταπείνωσης, ωθώντας νεαρούς μουσουλμάνους προς ριζοσπαστικές ατραπούς (Hafez and Mullins 2015, 963). Η αντιληπτή εχθρική στάση των ευρωπαϊκών κρατών έναντι των ευρωπαϊκών μουσουλμανικών κοινοτήτων δεν περιορίστηκε στην εκστρατεία του Αφγανιστάν και του Ιράκ, αλλά επεκτάθηκε τόσο στην απαγόρευση της μαντίλας, όσο και στις γελοιογραφίες του Προφήτη Μωάμεθ (Boukhars 2009, 300). Η δολοφονία του σκηνοθέτη Theo Van Gogh από τον ριζοσπαστικοποιημένο Mohammed Bouyeri στην Ολλανδία το 2005, οφείλεται στο έργο του πρώτου όπου διακωμωδούνταν ο Προφήτης Μωάμεθ.(Nesser 2011, 179) Τέλος, τα γεγονότα αυτά ενίσχυσαν τη θεωρία συνομωσίας των ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων πως η Δύση βρίσκεται σε πόλεμο με το Ισλάμ, καλώντας σε «παγκόσμιο τζιχάντ» τους απανταχού πιστούς (Hafez and Mullins 2015, 963). Ως εκ τούτου, ξένοι μαχητές συνέρρευσαν εκ νέου στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ προκειμένου να συστρατευτούν στο πλευρό των ομόθρησκών τους (Ελευθεριάδου 2022, 109).

Οι συνέπειες των γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 ήταν πιο σημαντικές στους παράγοντες ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων της Ευρώπης στο μέσο- επίπεδο, καθώς αποσυνδέθηκε το ριζοσπαστικό περιβάλλον μεταξύ Μέσης Ανατολής και Δύσης (Ελευθεριάδου 2022, 111). Πιο συγκεκριμένα, αρκετά τζαμιά και θρησκευτικά κέντρα είτε έκλεισαν, είτε τέθηκαν υπό αυστηρή επιτήρηση των ευρωπαϊκών αρχών επιβολής του νόμου. Η ευκαιρία για κοινωνικοποίηση που προσέφερε η πρόσβαση των ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων σε αυτούς

τους χώρους, έπαψε να υφίσταται εξαιτίας της σκλήρυνσης της στάσης των ευρωπαϊκών κρατών. Συνακόλουθα, χαρισματικοί ηγέτες και ριζοσπαστικοποιημένοι ιεροκήρυκες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στην φυλακή (Nesser 2011, 178). Αυτό έχει διπλή ανάγνωση, αφού από την μία πλευρά αποδυναμώθηκαν τέτοιου είδους ριζοσπαστικά περιβάλλοντα, αλλά από την άλλη πλευρά ενδυναμώθηκαν άλλα. Έτσι, οι συλλήψεις χαρισματικών ηγετών, ακτιβιστών και ριζοσπαστικοποιημένων ηγετών αύξησε την ριζοσπαστικοποίηση εντός των φυλακών. Συνεπώς, δειλά δειλά κάνουν την εμφάνιση τους και προσηλυτισμένοι Ευρωπαίοι με εγκληματικό παρελθόν (Nesser 2011, 191).

Η περιορισμένη δράση των ριζοσπαστικών τζαμιών και των χαρισματικών προσωπικοτήτων ώθησε τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα από το φυσικό στο ψηφιακό περιβάλλον. Η εντεινόμενη χρήση του παγκόσμιου ιστού, αποτελεί την τεχνολογική καινοτομία που χαρακτηρίζει το τέταρτο κύμα τρομοκρατίας (Rapoport 2011, 5). Αν και η Αλ Κάιντα διαχειριζόταν διαδικτυακές ιστοσελίδες κατά την δεκαετία του 1990, εντούτοις η αυστηρή επιτήρηση των αρχών επιβολής του νόμου στο φυσικό περιβάλλον, οδήγησε στην κατακόρυφη χρήση του παγκόσμιου ιστού μετά την 11η Σεπτεμβρίου και την εισβολή στο Ιράκ (Nesser 2011, 178). Έτσι, αναπτύχθηκαν διαδικτυακές ιστοσελίδες (λ.χ. το al-Sahad της Al Qaeda), διαδικτυακά φόρουμ για συζητήσεις, καθώς και διάφορες πλατφόρμες όπως η Maqdisi Library. Στην Maqdisi Library διατίθεντο τα πιο επιδραστικά έργα του σαλαφισμού-τζιχαντισμού, στα οποία τα άτομα μπορούσαν να ανατρέξουν. Μάλιστα, τα έργα αυτά είχαν μεταφραστεί και σε αρκετές ευρωπαϊκές γλώσσες, ώστε τόσο οι γεννημένοι στην Ευρώπη μουσουλμάνοι (δεύτερης και τρίτης γενιάς μετανάστες), όσο και οι προσηλυτισμένοι Ευρωπαίοι να έχουν τη δυνατότητα ανάγνωσης (Nesser 2011, 178). Σημαντική ήταν και η ανάπτυξη πλατφορμών διαμοιρασμού οπτικοακουστικών αρχείων (λ.χ. YouTube), καθώς προσέλκυσε το ενδιαφέρον αρκετών χρηστών (Ελευθεριάδου 2022, 114).

Παράλληλα, το διαδίκτυο χρησίμευσε ως πολλαπλασιαστής ισχύος αφού αυτοτροφοδοτείται, αλλά και ανατροφοδοτείται (Ελευθεριάδου 2022, 59). Εξαιτίας της διαδραστικότητας μεταξύ των χρηστών και του διαδικτυακού περιβάλλοντος, οι δυνατότητες για την άσκηση προπαγάνδας έχουν πολλαπλασιαστεί, ενισχύοντας την σημαντικά. Τούτο επιτυγχάνεται καθώς το ριζοσπαστικοποιημένο άτομο έρχεται σε επαφή με ριζοσπαστικοποιημένο υλικό, μετατοπιζόμενο συνεχώς -λόγω αλγορίθμων- σε όλο και πιο ακραίο υλικό. Επιπλέον, το άτομο δεν αρκείται σε έναν παθητικό ρόλο αφομοίωσης τέτοιου υλικού, αλλά δύναται να το επαναπροωθεί σε υποψήφιους χρήστες (Ελευθεριάδου 2022, 60). Έτσι εξηγείται και η έλλειψη χαρισματικών ηγετών κατά την δεκαετία του 2000, αφού τα ριζοσπαστικοποιημένα άτομα

αρκέστηκαν, όχι στην παραγωγή νέου υλικού, αλλά στην αναδιανομή των ιδεολογικών μηνυμάτων των ηγετών της προηγούμενης δεκαετίας (π.χ. Abu Qatada, Abu Hamza και al-Suri) (Nesser 2011, 189). Βεβαίως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ριζοσπαστικοποίηση δεν συμβαίνει εξ ολοκλήρου ή αποκλειστικά στο διαδίκτυο και τούτο αποδεικνύεται από την επιθυμία των ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων να μεταβούν από την Ευρώπη σε στρατόπεδα εκπαίδευσης και θρησκευτικά κέντρα του Αφγανιστάν, του Ιράκ και του Πακιστάν (Ελευθεριάδου 2022, 115). Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ένα μέλος του «πυρήνα των Γιατρών», ο οποίος ένα χρόνο πριν τις αποτυχημένες βομβιστικές επιθέσεις στη Γλασκόβη (2007), είχε μεταβεί στο Ιράκ (Nesser 2011, 179–80).

Το διαδίκτυο, όμως, δεν ήταν ένα πεδίο που οι αρχές επιβολής του νόμου δεν έθεσαν υπό την στενή τους επίβλεψη. Έτσι, εκμεταλλευόμενοι την ανωνυμία που προσφέρει το διαδίκτυο, κατάφεραν να εντοπίσουν αρκετούς ριζοσπαστικοποιημένους χρήστες. Συνεπώς, οι ισλαμιστικές τρομοκρατικές ομάδες απώλεσαν την ικανότητα να στρατολογούν μερικά και ικανά νέα μέλη, μέσα από μια τεράστια δεξαμενή υποψήφιων ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων. Συνεπώς, αναδεικνύεται η σημασία του στενού περιβάλλοντος, φιλικού και οικογενειακού, των ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων, γνωστό και ως «η δύναμη της αγάπης» (McCauley and Moskalenko 2008, 421–422). Τα ριζοσπαστικοποιημένα μέλη, λόγω της αγάπης για τα οικεία τους πρόσωπα, αυξάνουν τη συνοχή της ομάδας. Συχνά, αυτή η αγάπη είναι πιο δυνατή από το μίσος για την έξω-ομάδα και μειώνει την πιθανότητα αποχώρησης από την εξτρεμιστική ομάδα (McCauley and Moskalenko 2008, 421–22). Σε αντίστοιχο μήκος κύματος κινείται και ο Marc Sageman, ο οποίος παρατηρεί πως τα άτομα εντάσσονται σε ισλαμιστικές τρομοκρατικές ομάδες (από κάτω προς τα πάνω) λόγω της φιλίας και της συγγένειας (Borum 2011, 14).

2.4 Η τρίτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη

Για την τρίτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη, θρυαλλίδα εξελίξεων ήταν η «Αραβική Άνοιξη» που σάρωσε τον μουσουλμανικό κόσμο. Όμως, η εποχή αυτής της γενιάς τοποθετείται χρονικά στην ανακήρυξη του Χαλιφάτου από τον Abu Bakr al-Baghdadi, τον Ιούνιο του 2014 (Vidino and Marone 2018, 52) και την έκκληση για μετανάστευση (hijra) του απανταχού μουσουλμανικού κόσμου στο Ισλαμικό Κράτος (Ελευθεριάδου 2022, 121). Στο μέγα- επίπεδο συγκαταλέγεται και η οικονομική κρίση του 2008 που έπληξε τον πλανήτη, έχοντας πολυεπίπεδες συνέπειες (Ελευθεριάδου 2022, 118). Στο

μάκρο- επίπεδο, η εγκαθίδρυση του Ισλαμικού Κράτους, ως παραπροϊόν της «Αραβικής Άνοιξης» (Ελευθεριάδου 2022, 119), ώθησε –ήδη από το Σεπτέμβριο του 2014- τις δυτικές χώρες να αναλάβουν στρατιωτικές πρωτοβουλίες έναντι των θηριωδιών που εκτυλίσσονταν από τους μαχητές του Ισλαμικού Κράτους (Nesser 2019, 17–18).

Στο μέσο- επίπεδο, τα ευρωπαϊκά τζιχαντιστικά δίκτυα της δεκαετίας του 1990 ενισχύθηκαν και επεκτάθηκαν κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων (Nesser 2019, 15). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ισλαμιστική οργάνωση al- Mujahiroun, η όποια έπειτα από την απαγόρευση της δράσης της, στις αρχές του 2000, στην Μεγάλη Βρετανία μετονομάστηκε σε Islam4UK και έδρασε σε ευρωπαϊκό επίπεδο με το όνομα Sharia4 και αντίστοιχα τη χώρα δράσης της (λ.χ. Sharia4Belgium, Sharia4Denmark, Sharia4France κ.ά.) (Nesser 2019, 18). Κομβικός ήταν ο ρόλος των δυτικοευρωπαίων ξένων μαχητών στην ανάπτυξη αυτών των δικτύων, λειτουργώντας ως γέφυρα μεταξύ των μαχητικών οργανώσεων των εμπόλεμων περιοχών και των ριζοσπαστικοποιημένων Ευρωπαίων μουσουλμάνων (Nesser 2019, 19). Οι στρατολογητές εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο το «εικονικό περιβάλλον», στοχεύοντας στην καρδιά και στο μυαλό των νέων (Verkuyten 2018, 27), εξαιτίας και της αυξημένης επιτήρησης του «φυσικού περιβάλλοντος» από τις αρχές επιβολής του νόμου. Λαμβάνοντας υπόψιν, αφενός το διαδίκτυο ως ένα μη σχεσιακό και κάθετο σύστημα, αφετέρου τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως ένα σχεσιακό και οριζόντιο σύστημα, τα οποία συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο πλέγμα ριζοσπαστικοποίησης (Hafez and Mullins 2015, 969). Έτσι, οι «εικονικοί οργανωτές» κατάφεραν να στρατολογήσουν, να οργανώσουν, να εκπαιδεύσουν, να εμπνεύσουν και να καθοδηγήσουν νέους Ευρωπαίους ριζοσπαστικοποιημένους μουσουλμάνους (Nesser 2019, 16), όπως επί παραδείγματι συνέβη στις επιθέσεις σε εκκλησίες στο Wurzburg, το Ansbach και την Νορμανδία τον Ιούλιο του 2016 (Vidino and Marone 2018, 46). Όμως, ριζοσπαστικοποιημένα άτομα επιθυμούν να εκπαιδευτούν στο «φυσικό περιβάλλον» (π.χ. στρατόπεδα εκπαίδευσης, δια ζώσης επαφή με χαρισματικούς ηγέτες), προς επίρρωση της θέσης του Nesser πως το «εικονικό περιβάλλον» είναι αδύνατον να δημιουργήσει ικανούς τρομοκράτες (Hafez and Mullins 2015, 970), δυνατότητα που προσφέρεται με την εδαφοποίηση του Ισλαμικού Κράτους.

Σε ό,τι αφορά το «φυσικό περιβάλλον», οι φυλακές αποδεικνύονται ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος για τους στρατολογητές της τρίτης γενιάς ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης, για μια σειρά από λόγους (Marone 2021, 102). Οι φυλακισμένοι αποκόπτονται από τον οικογενειακό και φιλικό τους περίγυρο και την κοινωνία γενικότερα (Basra and Neumann 2016, 30). Αυτή η απομόνωση σε συνδυασμό με το χρόνο παραμονής τους στα καταστήματα

κράτησης, μοιραία οδηγεί σε προσωπική κρίση και μια πνευματική αναζήτηση για προσωπική νοηματοδότηση (Basra and Neumann 2016, 30). Τέλος, το εχθρικό περιβάλλον των φυλακών, συχνά ωθεί τους νέους και απομονωμένους φυλακισμένους στην ανάγκη να σχηματίσουν συμμαχίες και να ενταχθούν σε ομάδες, ώστε να επιβιώσουν σε αυτό το σκληρό και αφιλόξενο περιβάλλον (Basra and Neumann 2020, 18). Είναι σημαντικό να τονιστεί πως αν και αρκετοί ριζοσπαστικοποιούνται στις φυλακές, εντούτοις στην πλειονότητα των περιπτώσεων η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης εξακολουθεί και εντείνεται και μετά την αποφυλάκιση των (Basra and Neumann 2016, 30). Οι φυλακές, όμως προκαλούν κι ένα νέο φαινόμενο, την νέα σχέση εγκλήματος-τρομοκρατίας, η οποία μεταφράζεται ως ο κοινός τόπος δικτύων και περιβαλλόντων, και όχι ως η σύγκλιση στόχων και σκοπών αυτών των οργανώσεων (Basra and Neumann 2016, 26). Εύληπτο είναι πως η δικτύωση των ισλαμιστικών οργανώσεων αναβαθμίζεται αφού αυξάνεται η δεξαμενή υποψήφιων για στρατολόγηση, ενώ καθίσταται ευκολότερη η πρόσβαση σε όπλα, πλαστά έγγραφα, χρήματα και ασφαλή καταφύγια (Basra and Neumann 2016, 31). Ενδεικτικό είναι πως το χρονικό διάστημα 2014-2018, πέρασαν «κάτω από τα ραντάρ» των αρχών επιβολής του νόμου και σημειώθηκαν οι περισσότερες και αποτελεσματικότερες τρομοκρατικές επιθέσεις στο ευρωπαϊκό έδαφος, απόρροια αυτής της νέας σχέσης εγκλήματος-τρομοκρατίας (Nesser 2019, 15). Τέλος, οι υφιστάμενοι φιλικοί και συγγενικοί δεσμοί με ριζοσπαστικοποιημένα άτομα εξακολουθούν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο μέσο- επίπεδο, αφού αυξάνουν τη δέσμευση, την μυστικότητα και το κόστος εξόδου (Hafez and Mullins 2015, 961).

Στο μίκρο- επίπεδο, νεαροί ριζοσπαστικοποιημένοι Ευρωπαίοι μουσουλμάνοι, ηλικίας περίπου 25 ετών (Basra and Neumann 2016, 27), διακατέχονται από συναισθήματα αδικίας και ταπείνωσης λόγω της -διαδικτυακής κυρίως- επαφής τους με χαρισματικούς ηγέτες και ριζοσπαστικοποιημένους ιμάμηδες, καθώς και των δυτικών στρατιωτικών επεμβάσεων από το Σεπτέμβριο του 2014 στα εδάφη του Ισλαμικού Κράτους, ενισχύοντας το αφήγημα πως η Δύση βρίσκεται πόλεμο με το Ισλάμ (Van San 2015, 329). Άλλα κίνητρα που εντοπίζονται στην τρίτη γενιά ριζοσπαστικοποιημένων είναι η επιθυμία για περιπέτεια, η ανάγκη για συντροφικότητα, το κύρος και η ροπή προς τη βία (Van San 2015, 331). Η κρίση ταυτότητας είναι καθοριστική και σε αυτήν τη γενιά, αφού ο δυτικός κόσμος προβάλλει την ατομοκεντρικότητα και η αναζήτηση προσωπικού νοήματος ως σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας τους βρίσκει απάντηση στον ισλαμικό φονταμενταλισμό (Verkuyten 2018, 24). Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι φυλακές λειτουργούν ως εκκολαπτήρια τζιχαντιστών, αφού οι φυλακισμένοι

αναζητούν λύτρωση, ενώ ταυτόχρονα ο ισλαμικός φονταμενταλισμός τους ικανοποιεί τις προσωπικές ανάγκες για δύναμη, βία και αντισυστημικότητα (Basra and Neumann 2016, 29). Βεβαίως, πρέπει να αναφερθεί πως η ριζοσπαστικοποίηση αυτών των ατόμων δεν είναι πάντοτε ιδεολογική επιλογή, αλλά η θρησκεία συχνά παρουσιάζεται ως «παράθυρο ευκαιρίας» για τη νομιμοποίηση της εγκληματικής τους δράσης (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2021, 2). Σε αυτή τη γενιά, πέρα από το υψηλό ποσοστό ριζοσπαστικοποιημένων ατόμων με ποινικό παρελθόν, παρατηρείται και σημαντικό ποσοστό προσηλυτισμένων (Basra and Neumann 2016, 27; Marone 2021, 101). Αυτό οφείλεται, όχι μόνο στις επαφές με φιλικά και συγγενικά πρόσωπα, αλλά και στον αναβαθμισμένο ρόλο των φυλακών ως περιβάλλον ριζοσπαστικοποίησης, όπως ήδη έχει επισημανθεί.

3. Ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα

3.1 Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα

Η νεότερη ιστορία της Ελλάδος εκκινεί από το 1821 και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για την επιτυχή έκβαση του επαναστατικού αγώνα, η συμβολή της χριστιανικής πίστης και της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν καθοριστικές (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 333). Η συνεισφορά της Ορθόδοξης Εκκλησίας αναγνωρίστηκε από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Αυτή η αναγνώριση αντανακλάται στο Άρθρο 3 του Συντάγματος, όπου ρητά η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού αναγνωρίζεται ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα έως σήμερα, παρά τις πρόσφατες συζητήσεις περί διαχωρισμού Κράτους και Εκκλησίας (Sakellariou 2011, 75). Βεβαίως, ο μη κοσμικός χαρακτήρας του ελληνικού κράτους δεν συνεπάγεται και τον αποκλεισμό του δικαιώματος της ανεξιθρησκίας (Verousi and Allen 2021, 4). Έτσι, η ελληνική κοινωνία συντίθεται σε ποσοστό περίπου 90% από Ορθόδοξους Χριστιανούς και 2-5% Μουσουλμάνους πολίτες (Verousi and Allen 2021, 4).

Η μεγαλύτερη μουσουλμανική κοινότητα της Ελλάδος εντοπίζεται στην Δυτική Θράκη και αριθμεί περίπου 120.000 γηγενείς πιστούς (Katsikas 2012, 445). Αυτή κοινότητα συνυπάρχει αρμονικά με την πλειοψηφούσα χριστιανική κοινότητα της περιοχής και προστατεύεται από τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923). Η εν λόγω Συνθήκη υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, ως απόρροια των γεγονότων που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και την ήττα της Ελλάδας (Sakellariou 2021, 2). Αυτή η Συνθήκη προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών, όμως εξαιρούσε και μεριμνούσε για την προστασία τόσο της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, όσο και της μειονότητας των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, από την Ελλάδα και την Τουρκία αντίστοιχα (Sakellariou 2021, 2). Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης αποκαλείται ως το «Παλιό Ισλάμ» (Sakellariou 2017, 515) και απολαμβάνει πλήρη πολιτιστικά και θρησκευτικά δικαιώματα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 345) αποκλειστικά και μόνο εντός των γεωγραφικών ορίων της Δυτικής Θράκης (Verousi and Allen 2021, 5). Επιπρόσθετα, ένας μικρότερος μουσουλμανικός πληθυσμός υπάρχει στα νησιά της περιφέρειας των Δωδεκανήσων -κυρίως στη Ρόδο και στην Κω- με περίπου 5.000 μουσουλμάνους (Katsikas 2012, 445). Βεβαίως, πρέπει να τονιστεί πως αυτός ο μουσουλμανικός πληθυσμός δεν αναγνωρίζεται ως θρησκευτική μειονότητα και δεν απολαμβάνει αντίστοιχα δικαιώματα με την

μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, αφού αποτελεί μέρος του ελληνικού πληθυσμού με την Συμφωνία Εκχώρησης των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα από την Ιταλία (1947), δηλαδή μεταγενέστερη της Συμφωνίας της Λωζάνης (1923).

Μια δεύτερη μουσουλμανική ομάδα απαρτίζεται από μουσουλμάνους μετανάστες, πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο (Verousi and Allen 2021, 4). Αυτή η μουσουλμανική ομάδα χαρακτηρίζεται ως το «Νέο Ισλάμ» (Sakellariou 2017, 515). Οι δύο ομάδες είναι ξεχωριστές τόσο σε επίπεδο νομικής αναγνώρισης πολιτιστικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων, όσο και σε επίπεδο γεωγραφικής εγγύτητας (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 53). Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτής της μουσουλμανικής ομάδας διαμένει στην πρωτεύουσα της Ελλάδας, την Αθήνα (Kassimeris and Samouris 2012, 176). Μόλις πρόσφατα το ελληνικό κράτος προσέφερε ένα επίσημο τζαμί στους μουσουλμάνους μετανάστες (Verousi and Allen 2021, 1), αν και η συζήτηση για την ανέγερση ενός τεμένους χρονολογείται από το 1978 (Sakellariou 2011, 79-80). Η Αθήνα είναι η τελευταία ευρωπαϊκή πρωτεύουσα στην οποία οικοδομείται ένας επίσημος μουσουλμανικός χώρος λατρείας (Verousi and Allen 2021, 1). Παρά ταύτα, η μουσουλμανική ομάδα των μεταναστών δεν διαθέτει, μέχρι σήμερα, κοιμητήριο και ωθείται σε δαπανηρές λύσεις, είτε προς την Δυτική Θράκη, είτε προς γειτονικές μουσουλμανικές χώρες (Verousi and Allen 2021, 5). Από το 2005 η Εκκλησία της Ελλάδας έχει παραχωρήσει μια έκταση 20 στρεμμάτων στο Διαδημοτικό Κοιμητήριο στην περιοχή του Σχιστού. Η παραχώρηση ανανεώθηκε εκ νέου το 2016 από την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών, αλλά το έργο παραμένει στάσιμο εξαιτίας της γραφειοκρατίας και των δικαστικών διενέξεων με την κατασκευάστρια εταιρεία (Λογαράς 2024). Οι μουσουλμάνοι μετανάστες και πρόσφυγες εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1970, με την έντονη εισροή διαφορετικών εθνικοτήτων να σημειώνεται κατά την δεκαετία του 1990 εξαιτίας των τεκτονικών αλλαγών στην περιφέρεια των Βαλκανίων (Sakellariou 2017, 515). Τα επόμενα χρόνια αυξήθηκαν οι μεταναστευτικές ροές από την Βόρεια Αφρική, την Μέση Ανατολή και την Νοτιοανατολική Ασία, ώσπου το 2015 η Ελλάδα απορρόφησε μεγάλο μέρος των κραδασμών της μεταναστευτικής κρίσης που έπληξε την Ευρώπη από αυτές τις χώρες (Sakellariou 2017, 515). Έως την προσφυγική κρίση του 2015, τα κίνητρα των μουσουλμάνων μεταναστών ήταν οικονομικά σκοπεύοντας να αποκτήσουν κάποια οικονομική άνεση και έπειτα να επιστρέψουν στις πατρίδες τους, γι' αυτό και η συντριπτική πλειονότητα αυτών, αρχικά, ήταν άγαμοι άνδρες, ενώ μετά την «ανθρωπιστική κρίση» του 2015 το κίνητρο των μουσουλμάνων προσφύγων ήταν η μετάβαση σε ασφαλή εδάφη έως τη λήξη των εμφύλιων

συγκρούσεων πίσω στις πατρίδες τους (Bossis and Lampas 2018a, 39). Επρόκειτο για μια «ανθρωπιστική κρίση» όπου μεμονωμένα άτομα, ολόκληρες (ή και όχι) οικογένειες, ακόμα και «ασυνόδευτα» παιδιά κατέφθαναν στην ελληνική επικράτεια, προκειμένου να σωθούν από τον εμφύλιο σπαραγμό και τις διώξεις. Επιπλέον, η Ελλάδα δεν αποτελούσε τον τελικό τους προορισμό, αλλά ένα σημείο διέλευσης από αυτές τις περιοχές προς τις πλουσιότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 354-355). Όμως, όπως και προγενέστεροι αυτών, βίωσαν το «ουδέν μονιμότερο του προσωρινού» δημιουργώντας μια δεύτερη γενιά μεταναστών. Η ύπαρξη της Μουσουλμανικής Ένωσης Ελλάδος, δηλαδή μιας μη κυβερνητικής οργάνωσης με σκοπό την προάσπιση των πολιτιστικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων που δεν διαμένουν στη Δυτική Θράκη, δεν εξασφαλίζει την ομοιογένεια, αλλά αντιθέτως οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές από διαφορετικές χώρες προέλευσης την καθιστούν κατακερματισμένη (Sakellariou 2011, 76).

Τέλος, μια τρίτη μουσουλμανική ομάδα αποτελείται από Έλληνες που έχουν ασπαστεί το Ισλάμ (Anagnostou and Skleparis 2015, 51). Αν και είναι αδύνατο να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός αυτών, εκτιμάται πως δεν ξεπερνά τις μερικές εκατοντάδες (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 378).

3.2 Χαρακτηριστικά μουσουλμανικών ομάδων στην Ελλάδα

Οι μουσουλμάνοι που διαμένουν στην Ελλάδα, όπως ήδη αναφέρθηκε, διακρίνονται ανάλογα με το υπόβαθρο τους σε τρεις ομάδες. Η πρώτη αφορά την μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και αποτελείται από τρεις εθνοτικές ομάδες, τους Τουρκογενείς, τους Πομάκους και τους Αθίγγανους (Katsikas 2012, 450). Οι Τουρκογενείς μουσουλμάνοι έχουν ως εθνοτική προέλευση τα τουρκομάνικα, ταταρικά και οθωμανικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή κατά τα μέσα του 14ου αιώνα και συνιστούν περίπου τον μισό πληθυσμό της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 344). Οι Πομάκοι μουσουλμάνοι αποτελούν «σημείο τριβής» για την Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία, αφού και οι τρεις διεκδικούν την εθνοτική καταγωγή τους και σχηματίζουν περίπου το 35% του πληθυσμού της θρησκευτικής μειονότητας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 344). Τέλος, η επικρατέστερη εκδοχή για την εθνοτική προέλευση των Αθίγγανων είναι πως μετανάστευσαν από την ινδική υπο-ήπειρο στην περιοχή μεταξύ 11ου και 14ου αιώνα και

απαρτίζουν περίπου το 20% της μουσουλμανικής μειονότητας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 344-345).

Οι διαχρονικές αστοχίες των ελληνικών διοικήσεων και η αδυναμία τους να καταρτίσουν ένα μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό ένταξης της μουσουλμανικής μειονότητας μοιραία οδήγησαν στην αποσύνδεση της από την ελληνική κοινωνία και πολιτεία (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 348). Παράλληλα, η πολιτική της Τουρκίας, όπως εκφράστηκε μέσα από την ενθάρρυνση της μουσουλμανικής μειονότητας προς την τουρκόφωνη εκπαίδευση, συνέβαλε στην μη ένταξη και στη δημιουργία αμφισβήτησης της εθνικής τους συνειδήσεως, διότι η χρήση κοινής γλώσσας διαπλάθει την παιδεία κάθε έθνους (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 348-349). Συνακόλουθα, λόγω κοινωνικο-οικονομικών και γλωσσικών ζητημάτων, αρκετοί Έλληνες μουσουλμάνοι πολίτες, μεταναστεύουν στην Τουρκία προκειμένου να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, είτε στο λύκειο, είτε στο πανεπιστήμιο (Anagnostou and Skleparis 2015, 56). Οι περισσότεροι απασχολούνται στη γεωργία, κάτι που αποδεικνύει το χαμηλό μορφωτικό τους επίπεδο και ενισχύει την οικονομική και κοινωνική τους απομόνωση. Επιπρόσθετα, τα αισθήματα περιθωριοποίησης της μουσουλμανικής μειονότητας τροφοδοτούνται από την τουρκική προπαγάνδα, ενώ οι χρηματοδοτήσεις που λαμβάνουν τόσο από τους μουσουλμάνους της Δυτικής Ευρώπης, όσο και της Τουρκίας μαρτυρούν την οικονομική τους εξάρτυση από το τουρκικό κράτος και την ταυτόχρονη αποσύνδεσή τους από το ελληνικό κράτος (Katsikas 2012, 455).

Η δεύτερη ομάδα αφορά μουσουλμάνους μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα και διακρίνεται για την ετερογένεια της λόγω των πολλών και διαφορετικών εθνοτικών καταβολών τους (Sakellariou 2011, 76). Επίσης, η συντριπτική πλειοψηφία αυτών είναι σουνίτες (περίπου 90%), ενώ σε μικρότερο ποσοστό εντοπίζονται σιίτες (Anagnostou and Skleparis 2015, 50). Θα πρέπει να τονιστεί πως τα στατιστικά στοιχεία είναι ανεπίσημα, καθώς οι ελληνικές αρχές καταγράφουν μόνο τη χώρα προέλευσης -και όχι το θρήσκευμα- αυτών των πληθυσμών (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 355). Οι πρώτοι μετανάστες εντοπίζονται την δεκαετία του 1970 από το Πακιστάν και απασχολήθηκαν κυρίως στα ελληνικά ναυπηγεία μέσω μιας διμερούς συμφωνίας των δύο χωρών (Anagnostou and Skleparis 2015, 50). Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας και η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, αύξησαν κατακόρυφα τα μεταναστευτικά ρεύματα, μετατρέποντας την Ελλάδα από μια χώρα «εξαγωγής» σε μια χώρα «εισαγωγής» μεταναστών, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 354). Τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν αυξημένες

μεταναστευτικές ροές από χώρες της Βόρειας Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Νοτιοανατολικής Ασίας (Sakellariou 2011, 76). Οι περισσότεροι από αυτούς απασχολούνται στη γεωργία, τις κατασκευές και την εστίαση, έχοντας μηδαμινή εξειδίκευση και συνθέτοντας την «μαύρη τρύπα» της αδήλωτης εργασίας (Anagnostou and Skleparis 2015, 51). Ορισμένοι μετανάστες από το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές διατηρούν μικρές επιχειρήσεις ως αυτοαπασχολούμενοι (Kassimeris and Samouris 2012, 181). Ενώ οι πρόσφυγες που έφτασαν στη χώρα μετά το 2015 από τη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν αντιμετωπίζουν δυσκολίες στον τομέα της απασχόλησης εξαιτίας και της κείμενης ελληνικής νομοθεσίας (Papadakis and Dimari 2023, 112; Ν. 4939/2022 Άρθρο 192, τροπολογία Δεκ. 2023).

Η τρίτη, και τελευταία, ομάδα μουσουλμάνων της Ελλάδος αφορά τους Έλληνες που ασπάστηκαν το Ισλάμ. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι γυναίκες οι οποίες παντρεύτηκαν με μουσουλμάνους άνδρες και ακολούθησαν τη θρησκεία τους (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 378). Ορισμένοι Έλληνες που σπούδασαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ήρθαν σε επαφή με το Ισλάμ λόγω φιλικών σχέσεων που ανάπτυξαν με ετέρους μουσουλμάνους φοιτητές (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 378). Επίσης, Έλληνες μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς στις ανωτέρω χώρες προσχώρησαν στο Ισλάμ (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 378). Και στις δύο ανωτέρω περιπτώσεις, σημαντικό ρόλο στον εξισλαμισμό τους έπαιξε η ταχεία αύξηση του φαινομένου στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες σε σχέση με την Ελλάδα, όπου η ελληνοτουρκική διένεξη λειτουργεί ανασταλτικά (Sakellariou 2011, 75). Τέλος, οι θρησκευτικές αναζητήσεις ελάχιστων Ελλήνων πολιτών οδήγησαν στον εξισλαμισμό τους. Από τα παραπάνω συνάγεται πως δεν υπάρχει κάποιο κοινό μοτίβο γι' αυτούς τους προσήλυτους Έλληνες και δεν είναι παρά μόνο μερικές εκατοντάδες άτομα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 378).

3.3 Η ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα

Μέγα- επίπεδο

Ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» και οι στρατιωτικές επεμβάσεις των δυτικών δυνάμεων στο Αφγανιστάν (2001) και στο Ιράκ (2003), αφενός ενίσχυσαν την πεποίθηση των μουσουλμάνων πως η Δύση έχει κηρύξει τον πόλεμο στο Ισλάμ (Hafez and Mullins 2015, 963), αφετέρου η ενίσχυση της μειοψηφούσας σιιτικής μουσουλμανικής σέχτας θορύβησε και

κινητοποίησε την επικρατούσα σουνιτική σέχτα (Ελευθεριάδου 2022, 110). Επίσης, η οικονομική κρίση του 2008 ήταν τόσο σφοδρή ώστε μείωσε σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των πολιτών παγκοσμίως. Η Ελλάδα ανήκε στο κλειστό κλαμπ των ευρωπαϊκών χωρών που βίωσαν με σφοδρότητα και για εκτεταμένο χρονικό διάστημα τη φτωχοποίηση των πολιτών της (λ.χ. μείωση αγοραστικής δύναμης, αύξηση ανεργίας) (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 62), σε αντίθεση με την οικονομική άνθιση που παρατηρούνταν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Εκείνη η οικονομική πρόοδος ώθησε μερικούς μετανάστες από την Ασία και την Αφρική να παραμείνουν στη χώρα, αντί να προχωρήσουν προς τις πιο ανεπτυγμένες οικονομίες του ευρωπαϊκού βορρά, όπου ήταν ήδη εγκατεστημένοι άλλοι ομοεθνείς τους (φίλοι και συγγενείς), δημιουργώντας την πρώτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών στην Ελλάδα (Kassimeris and Samouris 2012, 176). Οι λόγοι που προκάλεσαν τα μεταναστευτικά ρεύματα από αυτές τις περιφέρειες, όχι μόνο δεν εξέλειψαν, αντιθέτως πολλαπλασιάστηκαν εξαιτίας και της «Αραβικής Άνοιξης» που σάρωσε από το 2011 τις αραβικές χώρες με προεδρικά καθεστώτα, προκαλώντας εν τέλει τον συριακό εμφύλιο πόλεμο και την άνοδο του Ισλαμικού Κράτους το 2014 (Ελευθεριάδου 2022, 77; Papadakis and Dimari 2023, 104). Έτσι, η «μεταναστευτική κρίση» του 2015 ήταν απόρροια των εμφύλιων συγκρούσεων, των καταπιεστικών καθεστώτων (π.χ. Λιβύη, Αφγανιστάν, Ιράκ, Ιράν), των πιέσεων που δέχονταν οι προσφυγικοί καταυλισμοί στην Τουρκία, στον Λίβανο και στην Ιορδανία και των φρικαλεοτήτων των μαχητών του Ισλαμικού Κράτους (Crawley et al. 2016, 8). Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες, αυτή η κρίση για την Ελλάδα μεταφράζεται σε περίπου 1.258.051 πρόσφυγες και μετανάστες που διέσχισαν τα ελληνικά σύνορα κατά τη εξαετία 2014-2020 (Papadakis and Dimari 2023, 111).

Την ίδια περίοδο σημειώνεται έντονη τζιχαντιστική δραστηριότητα σε χώρες των Βαλκανίων, όπου υπάρχουν ιστορικά μουσουλμανικές μειονότητες. Αυτή οφείλεται σε μια σειρά γεγονότων που εκτυλίχθηκαν περίπου 20 χρόνια νωρίτερα. Πιο συγκεκριμένα, η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος του Ένβερ Χότζα στην Αλβανία (1991) επέτρεψε τη διείσδυση σαλαφιστικών ομάδων από την Μέση Ανατολή -μέσω χρηματοδοτήσεων- στην μουσουλμανική κοινότητα της χώρας (Spahiu 2015). Επιπρόσθετα, στο πρώτο μισό της ίδιας δεκαετίας, ο πόλεμος των Βόσνιων μουσουλμάνων έναντι των Σέρβων χριστιανών προσέλκυσε «ξένους μαχητές» από τα πεδία του Αφγανιστάν, οι οποίοι εμφύσησαν τη ριζοσπαστική τους ιδεολογία σε μερίδα των γηγενών (Spahiu 2015). Τέλος, ο πόλεμος στο Κοσσυφοπέδιο, στο τέλος της ίδιας δεκαετίας, δόθηκε από ριζοσπαστικοποιημένους Αλβανούς μουσουλμάνους (Spahiu

2015). Τα δυτικά Βαλκάνια, αποτέλεσαν γόνιμο έδαφος για την παραγωγή «ξένων μαχητών», οι οποίοι συνέρρευσαν στη Συρία και το Ιράκ. Υπολογίζεται πως περίπου 300 πολίτες του Κοσόβου (Venetis 2015, 22), 130 πολίτες της Βόρειας Μακεδονίας (Venetis 2015, 18), πάνω από 70 πολίτες της Αλβανίας και πάνω από 180 πολίτες της Βοσνίας (Spahiu 2015) πολέμησαν στα πεδία των μαχών του Ιράκ και της Συρίας. Πρόσθετο στοιχείο αποτελούν οι συλλήψεις των ριζοσπαστικοποιημένων ιμάμηδων Bujar Hysa (Bogdani 2016), Shefqet Krasniqi (Spahiu 2015) και Recep Memisi (Venetis 2015, 18) από τις αστυνομικές αρχές της Αλβανίας, του Κοσσόβου και της Βόρειας Μακεδονίας αντίστοιχα κατά την διετία 2014-2015, οι οποίοι κατηγορήθηκαν για στρατολόγηση τέτοιων μαχητών.

Κατά συνέπεια, στο μέγα- επίπεδο, αυτές οι δυναμικές στις γειτονικές περιφέρειες της Ελλάδος (Μαγκρέμπ, Μέση Ανατολή και Βαλκάνια) ενδεχομένως να επηρεάσουν την ισλαμιστική ριζοσπαστικοποίηση στη χώρα. Το βέβαιο είναι πως αν συμβεί, θα γίνει με έμμεσο τρόπο, αφού αν και επηρεάζουν σημαντικό αριθμό ανθρώπων, εντούτοις ολίγοι ριζοσπαστικοποιούνται (Ελευθεριάδου 2022, 73).

Μάκρο- επίπεδο

Στην ιστορική συλλογική μνήμη του ελληνικού έθνους παραμένουν ανεξίτηλα τα δεινά που υπέστη από τον οθωμανικό ζυγό για περίπου 400 χρόνια. Οι συγκρούσεις των δύο εθνών αντιπροσώπευαν, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, τη σύγκρουση δύο διαφορετικών θρησκευτικών κόσμων, της Ορθοδοξίας και του Ισλάμ (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 333). Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο που για την πλειοψηφία του ελληνικού λαού οι έννοιες Τουρκία και Ισλάμ μοιάζουν ταυτόσημες (Sakellariou 2017, 519), συνιστώντας αμφότερες διαρκή υπαρξιακή απειλή (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 334). Με αυτό το υπόβαθρο, η ελληνική πολιτεία υπέγραψε τη Συμφωνία της Λωζάνης (1923) και κλήθηκε να σεβαστεί και να προστατεύσει την ελληνική μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα με αυτήν, το ελληνικό κράτος παραχώρησε θρησκευτικά και πολιτιστικά δικαιώματα στους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης. Η θεσμική προστασία και η ανεμπόδιστη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των Ελλήνων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης υφίσταται έως τις μέρες μας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 351). Απρόσκοπτα εξακολουθεί να εφαρμόζεται -μερικώς- η Σαρία στα πεδία του Οικογενειακού και Κληρονομικού Δικαίου (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 345). Τέλος, στις θετικές πολιτικές των ελληνικών διοικήσεων, εντάσσεται και

η προώθηση των αιτημάτων και των παραπόνων της μουσουλμανικής μειονότητας διαμέσου των πολιτικών της εκπροσώπων. Με άλλα λόγια, η μουσουλμανική μειονότητα συμμετέχει με πολιτικούς φορείς στις ελληνικές εθνικές εκλογές από το 1985, ενώ το 1989 εξέλεξε τον πρώτο κοινοβουλευτικό της εκπρόσωπο, τον Αχμέτ Σαδίκ (Katsikas 2012, 454). Βεβαίως, θα ήταν παράλειψη να μην τονιστεί η απουσία ενός συνεκτικού και μακροπρόθεσμου εθνικού στρατηγικού σχεδιασμού ένταξης της μουσουλμανικής μειονότητας στην ελληνική κοινωνία (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 348). Η θρησκευτική και γλωσσική διαφορετικότητα των Ελλήνων της Δυτικής Θράκης προκαλούσε, σε μερίδα της υπόλοιπης ελληνικής κοινωνίας, συναισθήματα αμφισβήτησης της ελληνικής εθνικής τους ταυτότητας. Πιο κραυγαλέο παράδειγμα αποτελεί η επιβολή επιτηρούμενης στρατιωτικής ζώνης στην περιοχή, από το 1936 έως το 1995, ώστε να αποτραπεί η άνοδος οποιουδήποτε αποσχιστικού κινήματος (Katsikas 2012, 448). Εύληπτο είναι πως οι πολιτικές αστοχίες των ελληνικών διοικήσεων, σε βάθος δεκαετιών, διαμόρφωσαν χαμηλό βιοτικό επίπεδο (λόγω εκπαιδευτικής και οικονομικής απομόνωσης) και επέτρεψαν την πολιτισμική και οικονομική τουρκική διείσδυση στην ελληνική μουσουλμανική μειονότητα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 348).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ορθόδοξη πίστη των Ελλήνων συνετέλεσε καθοριστικά στην Επανάσταση του 1821 και στη σύσταση του πρώτου σύγχρονου ελληνικού κράτους. Αυτό αποτυπώνεται στο Άρθρο 3 του Ελληνικού Συντάγματος, όπου «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» (Σύνταγμα της Ελλάδας 2019). Αυτοί οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ του Ελληνικού Κράτους και της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας καθιστούν την χώρα ως μη κοσμική. Η επιρροή της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πολιτική ζωή του τόπου είναι σημαντική και διαχρονική, όπως αποδεικνύεται κι από τις συζητήσεις σχετικά με την ανέγερση ενός μουσουλμανικού τζαμιού στην πρωτεύουσα της χώρας, την Αθήνα (Sakellariou 2011, 81-85). Εν τέλει, το 2019 ικανοποιήθηκε το αίτημα των μουσουλμάνων μεταναστών για την ανέγερση και τη λειτουργία ενός επίσημου τζαμιού στην Αθήνα, την μοναδική έως τότε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα που δεν πρόσφερε αυτή τη δυνατότητα στους μουσουλμάνους (Verousi and Allen 2021, 1), με εξαίρεση φυσικά την μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Αντίστοιχα, παλινωδίες των ελληνικών κυβερνήσεων καταγράφονται και στο ζήτημα λειτουργίας ενός μουσουλμανικού νεκροταφείου δίπλα στο Διαδημοτικό Κοιμητήριο στην περιοχή του Σχιστού. Η Εκκλησία της Ελλάδος αν και έχει παραχωρήσει μια έκταση 20 στρεμμάτων από το 2005 (η παραχώρηση ανανεώθηκε εκ νέου το 2016 από την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών), το έργο παραμένει στάσιμο

σε μια πολύχρονη διελκυστίνδα γραφειοκρατίας και δικαστικών διενέξεων με την κατασκευάστρια εταιρεία, γεμίζοντας με απογοήτευση τους μουσουλμάνους (Λογαράς 2024). Έτσι, οι πολιτικές του ελληνικού κράτους καθιστούν αδύνατη την απαρακώλυτη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των μουσουλμάνων μεταναστών.

Οι ελληνικές διοικήσεις φάνηκαν απροετοίμαστες και αδύναμες ώστε να χαράξουν και να υλοποιήσουν τη νέα εθνική μεταναστευτική πολιτική για την αντιμετώπιση της μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης του 2015. Αυτές οι πολιτικές μαρτυρούν ένα μη συνεκτικό και ολοκληρωμένο τρόπο διαχείρισης της μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης λόγω έλλειψης πολιτικής συναίνεσης τόσο σε ζητήματα ένταξης αυτών πληθυσμών στην ελληνική κοινωνία, όσο και πολιτικών ασφάλειας (Papadakis and Dimari 2023, 104). Η εθνική στρατηγική μοιάζει να προσεγγίζει το ζήτημα με τον συντηρητικό όρο της ασφάλειας, όπως μαρτυρά ο αυξημένος ρόλος των αρχών επιβολής του νόμου, ενώ ταυτόχρονα η συνεργασία μεταξύ των αρχών επιβολής του νόμου και άλλων κρατικών φορέων και οργανισμών δεν είναι θεσμοθετημένη καθιστώντας το πολιτικό και νομικό πλαίσιο ανεπαρκές και αναποτελεσματικό (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 69).

Τέλος, ορισμένες εθνικές πολιτικές των ελληνικών διοικήσεων αξίζουν να αναφερθούν, διότι βρίσκονται σε ανακολουθία με ανάλογες πολιτικές επιλογές άλλων ευρωπαϊκών κρατών και συμμάχων της Ελλάδος απέναντι στον μουσουλμανικό κόσμο. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυτές οι πολιτικές επιλογές έχουν προκαλέσει την εχθρότητα του μουσουλμανικού κόσμου έναντι της Δύσης. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα δεν συμμετείχε με ενεργό στρατιωτικό ρόλο στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» υπό την ηγεσία των αμερικανικών και βρετανικών στρατιωτικών διοικήσεων, αλλά ο ρόλος της περιορίστηκε σε χαμηλού επιπέδου και μη στρατιωτικού χαρακτήρα δραστηριότητες (Anagnostou and Skleparis 2015, 62). Υπενθυμίζεται πως το φονικότερο ισλαμιστικό τρομοκρατικό χτύπημα σε ευρωπαϊκό έδαφος υλοποιήθηκε στην ισπανική πρωτεύουσα, την Μαδρίτη, το 2004 με αίτημα την απόσυρση των ισπανικών στρατιωτικών δυνάμεων από Αφγανιστάν και το Ιράκ (Ελευθεριάδου 2022, 80). Επιπρόσθετα, η Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ αποικιοκρατική δύναμη, αντιθέτως έχει παραδοσιακά καλές σχέσεις με τα αραβικά κράτη και μοιράζεται κοινή ιστορία με τον μουσουλμανικό κόσμο (Kassimeris and Samouris 2012, 189; Anagnostou and Skleparis 2015, 62). Στον αντίποδα, τονίζεται ξανά η δράση της αλγερινής ισλαμιστικής τρομοκρατικής οργάνωσης Armed Islamic Group (GIA) εντός της γαλλικής επικράτειας κατά την δεκαετία του 1990, η οποία κατηγορούσε το γαλλικό κράτος για συνέχιση της αποικιοκρατικής του δράσης στην Αλγερία (Wiktorowicz 2001 , 72).

Συνεπώς, στο μάκρο- επίπεδο, οι αιτίες ριζοσπαστικοποίησης απορρέουν από το κράτος και τις εφαρμοζόμενες (ή μη) πολιτικές του. Έτσι, εξωτερικοί παράγοντες ενεργοποιούν τις διαδικασίες ριζοσπαστικοποίησης, επηρεάζοντας τόσο την προσωπική, όσο και τη δυναμική του ριζοσπαστικού περιβάλλοντος (Ελευθεριάδου 2022, 62). Οι πολιτικές των ελληνικών διοικήσεων σε βάθος δεκαετιών, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω, άλλοτε φαίνεται να αιτιολογούν πειστικά τη μη ύπαρξη ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην ελληνική επικράτεια, ενώ άλλοτε δημιουργούν έντονο προβληματισμό αφού εντοπίζονται οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την εμφάνιση ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων, ανεξάρτητα από το γεγονός πως δεν έχουν εκδηλωθεί έως σήμερα.

Μέσο- Επίπεδο

Προκειμένου να μετατραπεί η ριζοσπαστική ιδεολογία σε βίαιες πράξεις, η ύπαρξη ενός δυναμικού ριζοσπαστικού περιβάλλοντος κρίνεται απαραίτητη, παρά την ευρέως διαδεδομένη έννοια της αυτό-ριζοσπαστικοποίησης (Eleftheriadou 2020a, 1803). Τα ριζοσπαστικά περιβάλλοντα τροφοδοτούν τη ριζοσπαστικοποίηση αρκεί το πλαίσιο και το αφήγημά τους να απηχεί και να εκφράζει ευρεία μερίδα της μάζας (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 68). Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει μεταξύ των μουσουλμάνων της Ελλάδας, αφού οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Αλβανοί μετανάστες ακολουθούν μια κοσμική οδό (Mantzikos 2016, 17). Από την άλλη πλευρά, η ομάδα των μουσουλμάνων μεταναστών είναι κατακερματισμένη κι αυτό αποδεικνύεται από τις οργανωτικές τους δομές, οι οποίες διαμορφώνονται με βάση τις εθνικές και πολιτικές τους ταυτότητες, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι προσωπικές φιλοδοξίες (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 66). Από αυτό το μείγμα δεν εκλείπουν τα κίνητρα και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των «μητρικών οργανώσεων» που τις υποστηρίζουν από το εξωτερικό (Kassimeris and Samouris 2012, 178–79; Anagnostou and Skleparis 2015, 54). Συνεπώς, δεν αποκλείεται να ευδοκιμεί η ανάπτυξη ριζοσπαστικοποιημένων δικτύων με την μορφή φιλικών και οικογενειακών δεσμών, όπως προτείνει ο Marc Sageman (Eleftheriadou 2020b, 1803; Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 66).

Οι οργανωτικές δομές των μουσουλμάνων μεταναστών της Ελλάδος λαμβάνουν την μορφή των ισλαμικών οργανώσεων, οι οποίες αναλαμβάνουν το ρόλο εκπροσώπησης αυτών απέναντι στην ελληνική πολιτεία (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 334). Εξαιτίας των νομικών

περιορισμών, η ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων είναι ένα νομιμοφανές κάλυμμα ώστε να λειτουργούν ανεπίσημα τζαμιά (mahfil) και τα μέλη των ισλαμικών οργανώσεων να εκπληρώνουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα (Anagnostou and Skleparis 2025, 53; Sakellariou 2011, 72). Ενδεικτικό της κρισιμότητας του ρόλου αυτών των λατρευτικών χώρων αποτελεί το γεγονός πως οι ιμάμηδες δεν έχουν λάβει μόρφωση σε θρησκευτικά σχολεία, ενώ παραδίδουν και μαθήματα «ορθής» μελέτης του Κορανιού, ισλαμικής ιστορίας και ισλαμικού πολιτισμού, χωρίς να εξαιρούνται μαθήματα εκμάθησης της μητρικής γλώσσας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 388; Anagnostou and Skleparis 2025, 53).

Όπως ήδη αναφέραμε, ο χαρακτήρας αυτών των ανεπίσημων χώρων λατρείας καθορίζεται από την εθνοτική ταυτότητα των μελών, τα ενδο-θρησκευτικά τους ρεύματα και το προφίλ των μητρικών οργανώσεων του εξωτερικού (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 360). Δύο είναι τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα μεταξύ αυτών των οργανωτικών δομών. Από την μία πλευρά στοιχίζονται τα ιεραποστολικά κινήματα και τα σουφιστικά τάγματα που αποστρέφονται την πολιτική (λ.χ. το Tablighi Jamaat και το Dawat -e Islami) και από την άλλη οι οργανισμοί και οι ενώσεις με πολιτική απόχρωση και επιρροή από το εξωτερικό (λ.χ. το Jamaat -e Islami και η Μουσουλμανική Αδελφότητα) (Anagnostou and Skleparis 2025, 51; Kassimeris and Samouris 2012, 178). Το θρησκευτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο και ο ρόλος αυτών των οργανώσεων χαρακτηρίζεται ως κρίσιμος, ανεξάρτητα από την κατηγορηματική τους δέσμευση για τον σεβασμό των δημοκρατικών αρχών και αξιών και του Συντάγματος της Ελλάδας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 334). Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, αξίζει να αναφερθεί πως δύο από τους τέσσερις ισλαμιστές τρομοκράτες των επιθέσεων της 7ης Ιουλίου 2005 στο Λονδίνο (μιας εκ των πιο δολοφονικών τρομοκρατικών επιθέσεων στο ευρωπαϊκό έδαφος) ήταν ενεργά μέλη της οργάνωσης Tablighi Jamaat (Μαριόρας 2020, 358). Η Tablighi Jamaat είναι οργάνωση με ιεραποστολικό χαρακτήρα, η οποία αποστρέφεται την τζιχαντιστική δράση και οι πιστοί της καλούνται, απλώς, να ακολουθήσουν τις ερμηνείες του κορανιού που δίνουν οι -άγνωστου θρησκευτικού υπόβαθρου- ιμάμηδες (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 367). Προφανώς δεν προβάλλεται ο ισχυρισμός πως η Tablighi Jamaat είναι τζιχαντιστική οργάνωση, αλλά αντίθετα υποστηρίζεται πως τα μέλη της συγκεντρώνουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τα καθιστούν ευάλωτα και πρόσφορα στους ριζοσπαστικούς λόγους των «χαρισματικών ηγετών» (Μαριόρας 2020, 359). Πρόσθετο στοιχείο αποτελεί το γεγονός πως ο αρχηγός της τρομοκρατικής ομάδας αντιμετωπιζόταν ως «χαρισματικός ηγέτης» για τους νέους μουσουλμάνους μετανάστες στην περιοχή (Μαριόρας 2020, 360). Αυτό χρήζει ιδιαίτερης

μνείας, διότι αυτοί οι ανεπίσημοι λατρευτοί χώροι λειτουργούν και ως χώροι φιλοξενίας νέων μεταναστών, στους οποίους βρίσκουν συναισθηματικό και πνευματικό καταφύγιο έναντι του νέου και μοντέρνου, γι' αυτούς, ευρωπαϊκού κόσμου (Kassimeris and Samouris 2012, 181–82). Επιπρόσθετα, οι ανεπίσημοι χώροι θρησκευτικής λατρείας λειτουργούν και ως μέρη κοινωνικοποίησης (Anagnostou and Skleparis 2025, 53), όπου τα μέλη ανταλλάσσουν απόψεις, μοιράζονται παράπονα και εμπειρίες διακρίσεων με τους ομοεθνείς τους, ενώ οι ηγέτες των ιεραποστολικών κινημάτων (όπως το Tablighi Jamaat) ενθαρρύνουν τα μέλη να περιοριστούν στις απολύτως απαραίτητες επαφές με τους γηγενείς (Kassimeris and Samouris 2012, 186) δημιουργώντας «παράλληλες κοινωνίες» (Kassimeris and Samouris 2012, 185), όπως ακριβώς παρατηρεί ως παράγοντα ριζοσπαστικοποίησης το μοντέλο των Clark Mc Cauley και Sophia Moskalenko σε επίπεδο ομάδας (McCauley and Moskalenko 2008, 423–424). Στον αντίποδα, οι οργανώσεις με πολιτικό χαρακτήρα, όπως είναι το Minhaj ul- Quran παρουσιάζουν διγλωσσία, αφού στις μουσουλμανικές χώρες υποστηρίζουν την ίδρυση ισλαμικού κράτους με τη Σαρία ακρογωνιαίο του λίθο, ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες καλούν σε μια αρμονική και πολυπολιτισμική κοινωνία με κεντρικό άξονα την ισότητα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 368-371). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως η Μουσουλμανική Ένωση Ελλάδος υποστηρίζεται από την Μουσουλμανική Αδελφότητα, της οποίας ο Πρόεδρος της Τουρκίας Recep Tayyip Erdogan αποτελεί υποστηρικτή και σημαντικό χρηματοδότη της (Μαριόρας 2020, 108). Ενώ παλαιότερα επιχειρούσε να πλασαριστεί ως η «οργάνωση-ομπρέλα» όλων των μουσουλμάνων της Ελλάδος (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 371-372), πλέον οι ανταγωνισμοί των «μητρικών οργανώσεων» έχουν περιορίσει το ρόλο της (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 67). Σε αυτό παίζει ρόλο και η εργαλειοποίηση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας εκ μέρους του Τούρκου Προέδρου ώστε να πετύχει το νέο-οθωμανικό του όραμα (Μαριόρας 2020, 108).

Από την έναρξη της «ανθρωπιστικής κρίσης» (2015) κι έπειτα, εμφανίζεται ένα νέο περιβάλλον ριζοσπαστικοποίησης, οι προσφυγικοί καταυλισμοί και τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.) μεταναστών. Είναι σημαντικό να τονιστεί πως οι πρόσφυγες δεν αποτελούν αυστηρά «προϊόντα», αλλά και «φορείς» συγκρούσεων (Eleftheriadou 2020b, 1799). Η τοποθεσία των προσφυγικών/μεταναστευτικών εγκαταστάσεων τα καθιστά ιδανικά για στρατολόγηση, αφού συνήθως είναι απομονωμένα στα ελληνικά σύνορα (Bossis and Lampas 2018b, 40). Είναι χώροι όπου κυριαρχούνται από συναισθήματα προσωπικής και συλλογικής θυματοποίησης. Συναισθήματα όπως η (πραγματική ή θεωρούμενη) αδικία, η ευαλωτότητα και αβεβαιότητα

καλλιεργούν γόνιμο έδαφος για τα ριζοσπαστικά κελεύσματα χαρισματικών ηγετών και πρώην μαχητών (Eleftheriadou 2020b, 1802), οι οποίοι συχνά συνυπάρχουν με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες (Eleftheriadou 2020b, 1804). Αυτό το φαινόμενο έχει εντοπιστεί από τις ελληνικές αρχές επιβολής του νόμου, ως εκ τούτου μόνο ως απίθανο σενάριο δεν λογίζεται. Ενδεικτικά, αυτόπτες μάρτυρες αναγνώρισαν και ανέφεραν την παρουσία του Abdelhamid Abaaoud στο νησί της Λέρου το καλοκαίρι του 2015, ο οποίος αξιοποίησε την προσφυγική ταυτότητα (Mantzikos 2016, 16). Ο Abdelhamid Abaaoud καθοδήγησε τηλεφωνικά, από ένα διαμέρισμα στην Αθήνα, τους δράστες των τρομοκρατικών επιθέσεων στο Παρίσι την 13η Νοεμβρίου του 2015 (Mantzikos 2016, 17). Τέλος, οι πρόσφυγες έχουν προστιθέμενη αξία για τους στρατολογητές, αφού ορισμένοι διαθέτουν κάποια στρατιωτική εμπειρία (Eleftheriadou 2020b, 1804).

Ένα παραδοσιακό περιβάλλον ριζοσπαστικοποίησης αποτελούν οι φυλακές. Όμως, στην Ελλάδα ο ρόλος τους μοιάζει εντελώς αναιμικός σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη και το ρόλο που έχουν διαδραματίσει -κυρίως- κατά την τρίτη γενιά Ευρωπαίων ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων. Σημαντικός παράγοντας είναι το γεγονός πως η μουσουλμανική κοινότητα της Ελλάδας είναι μικρή, ενώ η δεύτερη και τρίτη γενιά μουσουλμάνων της Ελλάδας βρίσκονται στη φάση ανάπτυξης (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 68). Στις φυλακές έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο οι ριζοσπαστικοποιημένοι μουσουλμάνοι να τυγχάνουν εχθρικών και βίαιων συμπεριφορών από άλλους συγκρατούμενους τους, με αποτέλεσμα την μετακίνησή τους σε άλλα σωφρονιστικά καταστήματα (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 66). Επιπρόσθετα, οι ριζοσπαστικοποιημένοι μουσουλμάνοι προκειμένου να αποφύγουν τέτοιες εχθρικές συμπεριφορές, σε ένα εξορισμού βίαιο περιβάλλον, αντί να προσηλυτίσουν συγκρατούμενους τους, σπεύδουν οι ίδιοι να ενταχθούν στις υφιστάμενες εγκληματικές ομάδες των φυλακών (Ανώνυμος, προσωπική συνέντευξη).

Αναιμική έως ανύπαρκτη χαρακτηρίζεται και η ριζοσπαστική δραστηριότητα των δικτύων των μουσουλμάνων της Ελλάδας στο «εικονικό περιβάλλον». Το διαδίκτυο μονοπωλούν οι Έλληνες προσηλυτισμένοι, οι οποίοι γνωρίζοντας την ελληνική κουλτούρα επιχειρούν διαμέσου και των προσωπικών τους εμπειριών να αυξήσουν τον αριθμό των Ελλήνων προσηλυτισμένων (Anagnostou and Skleparis 2025, 55). Ενώ, η ηλεκτρονική σελίδα «Islam for Greeks», διαχειριστής της οποίας είναι ο Ahmed Eldin, προσφέρει ριζοσπαστικοποιημένο υλικό προσαρμοσμένο στα ελληνικά δεδομένα (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 55).

Τέλος, τονίζεται πως η -έως σήμερα- έλλειψη ισχυρών οργανωμένων δικτύων συνεπάγεται ένα αναιμικό ριζοσπαστικό περιβάλλον, ανίκανο να δώσει ώθηση και να μετατρέψει σε βίαιες πράξεις τη ριζοσπαστική ιδεολογία, εξαιτίας και της έλλειψης Ελλήνων «ξένων μαχητών», αφού όπως είδαμε προηγουμένως, ο ρόλος τους είναι καθοριστικός για την ανάπτυξη και την εξάπλωση των ριζοσπαστικών δικτύων σε ολόκληρη την Ευρώπη (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 65). Από την άλλη πλευρά, ίσως η γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας να αξιολογείται πολυτιμότερη ως κόμβος μεταφοράς (ανθρώπων, υλικών και εξοπλισμού), παρά ως πεδίο επιχειρήσεων τζιχαντιστικής δράσης (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 65).

Μίκρο- Επίπεδο

Οι δύο μεγάλες ομάδες μουσουλμάνων της Ελλάδας συγκεντρώνουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, γεγονός που τις καθιστά διακριτές μεταξύ τους (Verousi and Allen 2021, 4; Sakellariou 2021, 2). Συνεπώς, για τα μέλη των δύο ομάδων, δηλαδή της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης (άλλως το «Παλιό Ισλάμ») και των μουσουλμάνων μεταναστών και προσφύγων (άλλως το «Νέο Ισλάμ»), είναι σημαντικό να εξετάσουμε ξεχωριστά πως εκλαμβάνουν τους παράγοντες ριζοσπαστικοποίησης, δηλαδή τις μεταβλητές τόσο των αντικειμενικών συνθηκών, όσο και της θέσης τους εντός της ελληνικής κοινωνίας, καθότι η ύπαρξη αυτών των παραγόντων δεν καθίσταται ικανή για την ατομική ριζοσπαστικοποίηση, εφόσον το άτομο δεν τους εισπράττει ως τέτοιους (Ελευθεριάδου 2022, 33). Τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης είναι Έλληνες πολίτες και συμβιώνουν αρμονικά με τους χριστιανούς συμπολίτες τους επί πολλούς αιώνες, συνθέτοντας την ελληνική κοινωνία στην περιοχή της Δυτικής Θράκης (Anagnostou and Skleparis 2015, 49). Επομένως, οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί μαρτυρούν την κοινωνική τους ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, μεγάλο μέρος της υπόλοιπης ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και οι ελληνικές διοικήσεις, αντιμετωπίζουν κατά καιρούς με επιφύλαξη τους Έλληνες μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, καθότι αμφισβητούν την εθνική τους ταυτότητα και την αφοσίωσή τους στο ελληνικό κράτος, εξαιτίας της γλωσσικής και θρησκευτικής τους ετερότητας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 348). Επομένως, τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας έρχονται αντιμέτωπα με το αίσθημα της κοινωνικής θυματοποίησης, η οποία ενισχύεται με τη βοήθεια της τουρκικής προπαγάνδας (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012,

348). Με άλλα λόγια, με το πέρασμα των ετών υποχωρεί στη συνείδησή τους η ελληνική εθνική ταυτότητα και ενδυναμώνεται η τουρκική. Συνακόλουθα, καλλιεργούνται αισθήματα αποξένωσης, ταπείνωσης και σχετικής αποστέρησης. Τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας αντιλαμβάνονται πως στερούνται οικονομικούς πόρους για την εκπαίδευση τους, αφού οι εκπαιδευτικές δομές δεν επαρκούν και προκειμένου να συνεχίσουν τις σπουδές τους μεταβαίνουν στην Τουρκία, ενώ τα στοιχεία για τη στελέχωση τους είναι σχεδόν άγνωστα (Anagnostou and Skleparis 2015, 56; Katsikas 2012, 457). Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η ασκούμενη -επί έξι δεκαετίες- πολιτική στρατιωτικής επιτήρησης μείωσαν τις προοπτικές απασχόλησης σε ποιοτικότερες και με καλύτερες αμοιβές θέσεις εργασίας των μελών αυτής της ομάδας, σε αντίθεση με τη σημειούμενη αστικοποίηση που παρατηρήθηκε την αντίστοιχη περίοδο για τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, εγκλωβίζοντας τους στον αγροτικό τομέα (Katsikas 2012, 455). Τέλος, αν και η Συνθήκη της Λωζάνης (1923) διασφαλίζει την απρόσκοπτη άσκηση των λατρευτικών τους καθηκόντων σε επίσημα τζαμιά, κατοχυρώνονται θεσμικά τρεις μουφτείες και εφαρμόζεται -μερικώς- η Σαρία, εντούτοις τα ανωτέρω θρησκευτικά τους δικαιώματα δεν επιτρέπεται να εξασκούνται εκτός της περιφέρειας της Δυτικής Θράκης (Verousi and Allen 2021, 5). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης δεν έχουν παρουσιάσει σημάδια ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης, ούτε έχουν εκδηλωθεί επιθέσεις με θρησκευτικά κίνητρα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η επίθεση εναντίον ενός τηλεοπτικού συνεργείου κατά τη διάρκεια γυρισμάτων, στο χωριό Εχίνος το 2004, για τις ανάγκες μιας τηλεοπτικής σειράς (Anagnostou and Skleparis 2015, 60).

Στον αντίποδα, η καθυστερημένη και αναιμική οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας σε σχέση με τις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχε ως αποτέλεσμα να παρατηρηθεί το φαινόμενο της μετανάστευσης στη χώρα κατά τη δεκαετία του 1990, δηλαδή σχεδόν τέσσερις δεκαετίες αργότερα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 353). Στο δημόσιο διάλογο το «Νέο Ισλάμ» εμφανίζεται ως πιθανή πηγή ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα, σε αντίθεση με το φιλήσυχο «Παλιό Ισλάμ» (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 53). Οι μουσουλμάνοι μετανάστες που φτάνουν στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν ένα εχθρικό περιβάλλον σε επίπεδο κρατικών υπηρεσιών και θεσμών τροφοδοτώντας τα συναισθήματα σχετικής αποστέρησης. Η γραφειοκρατία και η συχνή αλλαγή της νομοθεσίας δεν τους επιτρέπει να λάβουν εκείνα τα νομιμοποιητικά έγγραφα που θα τους εξασφαλίσουν την μόνιμη και νόμιμη παραμονή στη χώρα, ώστε να αποκτήσουν σταθερή εργασία και να οικοδομήσουν τη ζωή τους

(Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 381). Έτσι, οι μουσουλμάνοι μετανάστες απασχολούνται κυρίως στην «μαύρη» εργασία ως ανειδίκευτοι εργάτες, λαμβάνοντας πενιχρές αμοιβές (Anagnostou and Skleparis 2025, 51). Τα συναισθήματα απογοήτευσης και θυμού επιτείνονται από τις θρησκευτικές διακρίσεις που υφίστανται, αφού το ελληνικό κράτος μόλις πρόσφατα διέθεσε το πρώτο επίσημο τζαμί στην Αθήνα (2019), ώστε οι μετανάστες μουσουλμάνοι να εκπληρώνουν τις λατρευτικές τους υποχρεώσεις, ενώ στερούνται έως σήμερα ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 21, 385). Κι αν η πρώτη γενιά μεταναστών γνώριζε πως τοποθετούταν σε μια αμιγώς χριστιανική επικράτεια, δεν ισχύει το ίδιο για τη δεύτερη και την τρίτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών, οι οποίες τελούν υπό ανάπτυξη (Παπαγεωργίου και Σαμούρης, 387). Άλλωστε, όπως παρατηρήσαμε, δεν ήταν η πρώτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών που ανέπτυξε ριζοσπαστικοποιημένη ιδεολογία στην Δυτική Ευρώπη, αλλά η δεύτερη και τρίτη γενιά. Όπως έχει παρατηρήσει ο Olivier Roy, η θρησκευτικότητα καλύπτει ανάγκες της νεολαίας και η αποτυχημένη ενσωμάτωση τους στην ελληνική κοινωνία (όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την εκπαίδευση, την εργασία ή την υγειονομική περίθαλψη) θα ενισχύσει συναισθήματα προσωπικής και συλλογικής θυματοποίησης, τα οποία δυνητικά θα εκφραστούν μέσα από μια ριζοσπαστικοποιημένη ιδεολογία (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 387). Πέρα από τα συναισθήματα απελπισίας, ταπείνωσης, αποξένωσης και γενικότερα μιας ζωής χωρίς νόημα και σκοπό, κίνητρα όπως το κύρος, η δόξα και η φήμη δε θα πρέπει να αγνοηθούν, αφού στην Δυτική Ευρώπη μουσουλμάνοι μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς εμφανίστηκαν ως «αυτόκλητοι υπερασπιστές» του μουσουλμανικού κόσμου (Eleftheriadou 2020b, 1801). Επιπλέον, ο συνδυασμός υψηλού μορφωτικού επιπέδου και ανεργίας ή η περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα αποτελούν σημαντικούς παράγοντες ριζοσπαστικοποίησης και θα πρέπει μελλοντικά να ληφθούν σοβαρά υπόψη για τις επόμενες γενιές μουσουλμάνων μεταναστών (Ελευθεριάδου 2022, 39-40).

Πέρα από τους μουσουλμάνους μετανάστες, η Ελλάδα κατέστη βασικός προορισμός κατά την μεταναστευτική και προσφυγική κρίση του 2015 (Papadakis and Dimari 2023, 104). Οπότε, μετά την δεκαετία του 1990, ένα νέο μεταναστευτικό κύμα έπληξε την Ελλάδα. Τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.) και οι ανοιχτές δομές φιλοξενίας αποτελούν τα καταλύματα των προσφύγων εντός της ελληνικής επικράτειας. Όμως, ο υπερπληθυσμός τους είναι συχνό φαινόμενο και οι συνθήκες διαμονής τους χαρακτηρίζονται ως απάνθρωπες (Papadakis and Dimari 2023, 111; Bossis and Lampas 2018, 39). Η απομονωμένη τοποθεσία αυτών των κέντρων, μοιραία εμποδίζει την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική

κοινωνία (Bossis and Lampas 2018a, 40). Επιπλέον, οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στην ανεύρεση εργασίας εξαιτίας εμποδίων που πηγάζουν από την επικοινωνία και την ελληνική νομοθεσία, ενώ επιβάλλονται και περιορισμοί στις μετακινήσεις τους εντός της επικράτειας (Papadakis and Dimari 2023, 112–13). Η απομόνωση και οι περιορισμοί στις μετακινήσεις των προσφύγων, αναπόφευκτα, δημιουργούν «παράλληλες πραγματικότητες και ζωές» (Eleftheriadou 2020a, 1800). Επιπρόσθετα, το υγειονομικό σύστημα της χώρας φαίνεται ανεπαρκές ώστε να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες ανάγκες (Papadakis and Dimari 2023, 111–112). Επομένως, οι πρόσφυγες βιώνουν συναισθήματα παραπόνων, αδικίας, διακρίσεων, φόβου, θυμού και άγχους. Έτσι, η προσωπική και συλλογική τους θυματοποίηση δημιουργεί συναισθήματα για εκδίκηση (Eleftheriadou 2020b, 1800). Τελευταίο αλλά όχι έλασσον, οι «ξένοι μαχητές» αξιοποιούν την προσφυγική ταυτότητα προκειμένου να μετακινούνται με ασφάλεια μεταξύ από τα πεδία των μαχών της Μέσης Ανατολής προς την Δυτική Ευρώπη. Ως εκ τούτου συγχρωτίζονται με αυτούς τους πληθυσμούς και δυνητικά μπορούν να λειτουργήσουν ως καταλύτες για την επιτάχυνση των διαδικασιών ριζοσπαστικοποίησης μερίδας αυτών των ευάλωτων ατόμων (Bossis and Lampas 2018, 37).

Συμπερασματικά, στο μίκρο- επίπεδο μια πλειάδα παραγόντων που αφορούν τις αντικειμενικές συνθήκες και τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τη θέση του μέσα στην κοινωνία διαμορφώνουν την προσωπική και κοινωνική του ταυτότητα με άξονα τη θυματοποίηση (Ελευθεριάδου 2022, 33). Όπως αναλύθηκε προηγουμένως, εντός των μελών του «Νέου Ισλάμ» φαίνεται να ενυπάρχουν τέτοιες αιτίες ριζοσπαστικοποίησης, ενώ δεν αποκλείεται η διάχυση της ριζοσπαστικοποιημένης ιδεολογίας και στα μέλη του «Παλιού Ισλάμ» με αφορμή την έλλειψη ισλαμικού νεκροταφείου στην περιοχή της Αττικής, εξέλιξη που θα καταστεί εξόχως προβληματική κυρίως λόγω της -μερικής- εφαρμογής της Σαρία (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 350).

4. Συμπεράσματα

Στην παρούσα διπλωματική εργασία ερευνώνται οι αιτίες απουσίας του φαινομένου της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα. Η μελέτη είναι χρήσιμη για δύο λόγους. Αφενός η εγγύτητα της Ελλάδας με τον μουσουλμανικό/αραβικό κόσμο, την καθιστά «σημείο διέλευσης» προς την Ευρώπη για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ιδιαίτερα με την άνοδο του Ισλαμικού Κράτους (2014) σε συνάρτηση με την «ανθρωπιστική κρίση» του 2015 κι έπειτα. Αφετέρου η δράση των ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στο ευρωπαϊκό έδαφος, επί σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, εξαιρεί την ελληνική επικράτεια. Προκειμένου να διερευνηθεί το φαινόμενο αξιοποιείται η ανάλυση παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης τεσσάρων επιπέδων, δηλαδή στο μίκρο- επίπεδο (άτομο), στο μέσο- επίπεδο (ριζοσπαστικό περιβάλλον), στο μάκρο- επίπεδο (κράτος) και στο μέγα- επίπεδο (διεθνές/παγκόσμιο περιβάλλον). Η μεθοδολογία περιλαμβάνει την ανάλυση και τη σύγκριση των παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης μεταξύ της Ελλάδας και της Δυτικής Ευρώπης, προκειμένου να αιτιολογηθεί η απουσία του φαινομένου στον ελληνικό χώρο.

Ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» δεν πέτυχε τους στόχους του. Έτσι, οι προσπάθειες της Δύσης επικεντρώθηκαν στην «καρδιά και το μυαλό» των ισλαμιστών μαχητών με τη χρήση της έννοιας της ριζοσπαστικοποίησης (Kundnani 2012, 4). Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόκειται για μια αμφιλεγόμενη έννοια, αφού δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός (Neumann 2013, 874). Εντούτοις, η πλειοψηφία συμφωνεί πως η ριζοσπαστικοποίηση μοιάζει με μια μη γραμμική διαδικασία, η οποία δεν είναι ούτε προδιαγεγραμμένη, ούτε αναπότρεπτη για κάθε άτομο (Ελευθεριάδου 2022, 18-19).

Σε αυτό το πλαίσιο, τα πρώτα μοντέλα ριζοσπαστικοποίησης που αναπτύχθηκαν επικεντρώθηκαν στο άτομο, διεκδικώντας προβλεπτικές ικανότητες (Balzacq and Settoul 2022b, 6). Όμως, ο Francesco Marone υποστηρίζει πως ένα κοινό τζιχαντιστικό προφίλ είναι ανέφικτο (Marone 2021, 99–104). Συνεπώς, για την παρούσα διπλωματική εργασία αξιοποιήθηκε το μοντέλο των τεσσάρων επιπέδων, που συνεκτιμά και την αλληλεπίδραση του ριζοσπαστικοποιημένου ατόμου με το περιβάλλον. Το μέσο- επίπεδο αφορά τους «κόμβους ριζοσπαστικοποίησης» που φέρνουν σε επαφή το ριζοσπαστικοποιημένο άτομο με το κοινωνικό του περιβάλλον (Vidino and Marone 2018, 51). Το μάκρο- επίπεδο σχετίζεται με παράγοντες που είναι πέρα από το άτομο και το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά προκαλούν εσωτερικές ζυμώσεις και θέτουν σε κίνηση το κοινωνικό περιβάλλον (Ελευθεριάδου 2022, 62). Τέλος, το

μέγα- επίπεδο συχνά παραλείπεται διότι αν και αφορά τις ευρείες μάζες σε διεθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, εντούτοις μόνο μια χούφτα ανθρώπων ριζοσπαστικοποιούνται (Ελευθεριάδου 2022, 72-73). Αυτά τα τέσσερα επίπεδα συνθέτουν μια ολοκληρωμένη και σφαιρική δέσμη παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης (Ελευθεριάδου 2022, 19).

Στην Ελλάδα εντοπίζονται δύο μουσουλμανικές ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά σε όλα τα επίπεδα, από την νομική αναγνώριση θρησκευτικών δικαιωμάτων και πολιτικής εκπροσώπησης έως τον γεωγραφικό τους αποκλεισμό (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 53). Από την μία πλευρά υπάρχει η μουσουλμανική μειονότητα Ελλήνων πολιτών της Δυτικής Θράκης, όπως αυτή ορίζεται από τη Συμφωνία της Λωζάννης (1923) (Katsikas 2012, 445), ενώ από την άλλη πλευρά υπάρχει μια ετερογενής -λόγω εθνοτικών καταβολών- ομάδα μουσουλμάνων μεταναστών και προσφύγων -κυρίως- από την δεκαετία του 1990 και εντεύθεν (Verousi and Allen 2021, 4). Η πρώτη ομάδα και οι Αλβανοί μουσουλμάνοι μετανάστες της δεκαετίας του 1990 ακολουθούν μια κοσμική πορεία (Mantzikos 2016, 17). Αλλά, η προσφυγική κρίση του 2015, αύξησε δραματικά τα νούμερα των μουσουλμάνων μεταναστών που διέσχισαν τα ελληνικά σύνορα (Sakellariou 2017, 515) και σε συνδυασμό με τις βαναυσότητες των μαχητών του Ισλαμικού Κράτους (2014), κυριάρχησαν στον δημόσιο διάλογο ως οιονεί απειλή ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στη χώρα (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 53).

Όμως, η ελληνική περίπτωση διαφέρει σημαντικά από αυτήν της Δυτικής Ευρώπης. Αρχικά, οι διάφοροι παράγοντες στο μέγα- επίπεδο που έθεσαν σε κίνηση το φαινόμενο της μετανάστευσης, ώθησε τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς να εγκατασταθούν στις οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, σε αντίθεση με την οικονομικά αδύναμη Ελλάδα. Η Ελλάδα από χώρα «εξαγωγής», μετατράπηκε σε χώρα «εισαγωγής» μεταναστών σχεδόν τέσσερις δεκαετίες αργότερα. Ήταν η δεκαετία του 1990 όπου σημειώθηκαν τα πρώτα σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα στη χώρα. Έτσι, στην Ελλάδα υπάρχει ένας μικρός μουσουλμανικός πληθυσμός, όπου η δεύτερη και τρίτη γενιά τελεί υπό ανάπτυξη, ενώ αντίθετα στη Δυτική Ευρώπη εντοπίζεται ένας μεγάλος μουσουλμανικός πληθυσμός, ο οποίος εκτείνεται έως την τέταρτη γενιά μεταναστών. Συνεπώς, η δεύτερη και η τρίτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών, που δημιούργησε τρεις γενιές ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων στην Ευρώπη, βρίσκεται ακόμα σε φάση ανάπτυξης στην Ελλάδα (Παπαγεωργίου και Σαμούρης, 387). Επιπρόσθετα, στο μάκρο- επίπεδο, στη Δυτική Ευρώπη υπάρχουν χώρες με βεβαρημένο αποικιοκρατικό παρελθόν και με ενεργή συμμετοχή στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας», ενισχύοντας την

οργή των ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων. Στον αντίποδα, η Ελλάδα δεν υπήρξε αποικιοκρατική δύναμη, ούτε συμμετείχε ενεργά στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας». Όμως, ο μη κοσμικός χαρακτήρας του ελληνικού κράτους, ομοίως και η Μεγάλη Βρετανία, όπως και ο κοσμικός χαρακτήρας (laïcité) της Γαλλίας, αποτελούν σημαντικό παράγοντα ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης.

Εμβαθύνοντας στο μέσο- επίπεδο, αναδείχθηκε η αξία και ο ρόλος των ριζοσπαστικών δικτύων που ανέπτυξαν από τη δεκαετία του 1990 οι Άραβες Αφγανοί μαχητές στη Δυτική Ευρώπη, όπου και εγκαταστάθηκαν (Nesser 2019, 19). Η παρουσία τους, ως χαρισματικοί ηγέτες, ήταν καθοριστική για τη δημιουργία της πρώτης γενιάς ριζοσπαστικοποιημένων μουσουλμάνων της Ευρώπης. Αντίθετα, η απουσία τέτοιων δικτύων στην Ελλάδα οφείλεται στην έλλειψη Ελλήνων «ξένων μαχητών». Ένας πρόσθετος λόγος για την αναιμική παρουσία τέτοιων δικτύων στην Ελλάδα, ενδεχομένως να αποτελεί η γεωστρατηγική θέση της χώρας, αφού λειτουργεί ως «κόμβος μεταφοράς» ανθρώπινου δυναμικού, οπλισμού και υποστήριξης (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 65). Προχωρώντας στο μίκρο- επίπεδο, οι μουσουλμάνοι μετανάστες της δεύτερης και τρίτης γενιάς της Ευρώπης βίωσαν ένα ταυτοτικό κενό, αφού δεν τους εξέφραζε η χώρα υποδοχής, ενώ αδυνατούσαν να ταυτιστούν με την -άγνωστη προς αυτούς- χώρα καταγωγής τους. Επιπλέον, συναισθήματα (πραγματικής ή θεωρούμενης) αδικίας, ταπείνωσης και σχετικής αποστέρησης συμπλήρωσαν το μείγμα παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης. Από την άλλη πλευρά, οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας βιώνουν συναισθήματα ταπείνωσης, αδικίας και σχετικής αποστέρησης, όπως αποτυπώθηκε με την ανάδειξη των εμποδίων για τη λειτουργία ενός επίσημου τζαμιού και ενός μουσουλμανικού νεκροταφείου στην Αθήνα, παρακωλύοντας την απρόσκοπτη άσκηση των θρησκευτικών τους υποχρεώσεων. Τέλος, δεν υπάρχουν στοιχεία για ταυτοτικό κενό, αφού η δεύτερη και τρίτη γενιά μουσουλμάνων της Ελλάδας βρίσκεται σε φάση ανάπτυξης και ως εκ τούτου τα χαρακτηριστικά της τελούν υπό διαμόρφωση.

Συμπερασματικά, η απουσία ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα έως σήμερα μοιάζει μάλλον με τυχαίο γεγονός που έγκειται στον εθνικό κατακερματισμό των μουσουλμάνων μεταναστών (Magazzini, Eleftheriadou, and Triandafyllidou 2025, 66). Οι ελληνικές διοικήσεις προωθούν πολιτικές ασφαλείας, έναντι ενός ολοκληρωμένου μακρόπνοου σχεδιασμού σε επίπεδο ένταξης των μουσουλμάνων μεταναστών και προσφύγων στην ελληνική κοινωνία (Papadakis and Dimari 2023, 104). Οι αφηγήσεις περί μη ελληνικής αποικιοκρατικής δύναμης και οι αναμφισβήτητα ισχυροί δεσμοί της Ελλάδας με τον αραβικό κόσμο δεν θα

πρέπει να αξιολογούνται ως επαρκείς ανασταλτικοί παράγοντες για την ανάπτυξη της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης στην Ελλάδα. Η ενδελεχής μελέτη των παραγόντων ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων της Ευρώπης θα πρέπει να αποτελέσει οδηγό για την ελληνική πολιτεία και κοινωνία, ώστε να θωρακιστούν έναντι ενδεχόμενων μελλοντικών ισλαμιστικών επιθέσεων. Τελευταίο αλλά όχι έλασσον, στην Ελλάδα εφαρμόζεται -έστω και μερικώς- ο νόμος της Σαρία και σε ενδεχόμενη αύξηση της ισλαμιστικής ριζοσπαστικοποίησης, το Ελληνικό Κράτος θα βρεθεί έναντι σοβαρότατων προκλήσεων (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012, 350). Σε έναν διαρκώς και ταχέως μεταβαλλόμενο κόσμο, η απαθής στάση κρίνεται ως αυτοκαταστροφική…

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία στην αγγλική γλώσσα

Aleksandra Bogdani. 2016. “Albania Faces ‘Jihadi Fighters in the Shadows’ Threat.” Balkan Insight. March 23, 2016. https://balkaninsight.com/2016/03/23/albania-faces-jihadi-fighters-in-the-shadows-threat-03-21-2016/.

Amghar, Samir. 2007. “Salafism and Radicalisation of Young European Muslims.” In *European Islam: Challenges for Public Policy and Society*, edited by Samir Amghar, Amel Boubekeur, and Michael Emerson, 38–51. Brussels: Centre for European Policy Studies.

Anagnostou, Dia, and Dimitris Skleparis. 2015. *Trends in Radicalisation That May Lead to Violence: National Background Study — Greece*. Brussels: European Commission, Directorate General Home Affairs.

Antoniou, Dimitris. 2003. “Muslim Immigrants in Greece: Religious Organization and Local Responses.” *Immigrants & Minorities* 22, no. 2-3 : 155–74. https://doi.org/10.1080/0261928042000244808.

Aydin Babuna, 2006. “National Identity, Islam and Politics in Post-Communist Bosnia-Hercegovina,” *East European Quarterly* 39, no. 4 : 405–438.

Bakker, Edwin. 2006. *Jihadi Terrorists in Europe: Their Characteristics and the Circumstances in Which They Joined the Jihad: An Exploratory Study*. Amsterdam: Amsterdam University Press. ISBN 978-90-5031-113-7.

Balzacq, Thierry, and Elyamine Settoul. 2022. “Radicalization and Religious Violence in Western Europe: An Introduction.” In *Radicalization in Theory and Practice: Understanding Religious Violence in Western Europe*, edited by Thierry Balzacq and Elyamine Settoul, 1–21. Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 9780472902835.

Basra, Rajan, and Peter R. Neumann. 2016. “Criminal Pasts, Terrorist Futures: European Jihadists and the New Crime-Terror Nexus.” *Perspectives on Terrorism* 10, no. 6 (December): 25–40. Published by Terrorism Research Initiative.

Basra, Rajan, and Peter R. Neumann. 2020. *Prisons and Terrorism: Extremist Offender Management in 10 European Countries*. London: International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR),

Bonino, Stefano, and Roberta Ricucci, 2021. *Islam and Security in the West*. Cham: Springer Nature, https://doi.org/10.1007/978-3-030-67925-5.

Borum, Randy. 2011. “Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories.” *Journal of Strategic Security* 4, no. 4: 7–36. https://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.1.

Borum, Randy. 2011. “Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Contributions.” *Journal of Strategic Security* 4, no. 4: 37–62. https://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.3.

Borum, Randy. 2011. “Rethinking Radicalization.” *Journal of Strategic Security* 4, no. 4: 1–6.

Borum, Randy. 2017. "The Etiology of Radicalization." In *The Handbook of the Criminology of Terrorism*.

Bossis, Mary, and Nikolaos Lampas. 2018. "Is Refugee Radicalization a Threat to Greece?" *Mediterranean Quarterly* 29, no. 1 (March): 36–47. https://doi.org/10.1215/10474552-4397325.

Boukhars, Anouar. 2009. "Islam, Jihadism, and Depoliticization in France and Germany." International Political Science Review 30 (3): 297–317. https://doi.org/10.1177/0192512109105642.

Crawley, Heaven, Franck Düvell, Katharine Jones, Simon McMahon, and Nando Sigona. 2016. "Destination Europe? Understanding the Dynamics and Drivers of Mediterranean Migration in 2015." MEDMIG Final Report. Accessed June 2025. www.medmig.info/research-brief-destination-europe.pdf.

Crawley, Heaven, and Dimitris Skleparis. 2017. "Refugees, Migrants, Neither, Both: Categorical Fetishism and the Politics of Bounding in Europe's 'Migration Crisis.'" *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (1): 48–64. https://doi.org/10.1080/1369183x.2017.1348224.

Crone, Manni, and Martin Harrow. 2011. "Homegrown Terrorism in the West." *Terrorism and Political Violence* 23 (4): 521–36. https://doi.org/10.1080/09546553.2011.571556.

Della Porta, Donatella. 2018. "Radicalization: A Relational Perspective." *Annual Review of Political Science* 21: 461–76. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-042617-014053.

Ebi Spahiu. 2015. "Ethnic Albanian Foreign Fighters and the Islamic State." 2015. Jamestown.org. May 15, 2015. https://jamestown.org/program/ethnic-albanian-foreign-fighters-and-the-islamic-state/.

Eleftheriadou, Marina. 2020. "Refugee Radicalization/Militarization in the Age of the European Refugee Crisis: A Composite Model." *Terrorism and Political Violence* 32, no. 8: 1797–1818. https://doi.org/10.1080/09546553.2018.1516643.

Gallagher, Martin. 2016. "*'Criminalised' Islamic State Veterans – A Future Major Threat in Organised Crime Development?*" *Perspectives on Terrorism* 10, no. 5 (October): 51–67. Published by Terrorism Research Initiative.

Hafez, Mohammed M. 2000. "Armed Islamist Movements and Political Violence in Algeria." *The Middle East Journal* 54, no. 4: 572–591.

Hafez, Mohammed, and Creighton Mullins. 2015. "The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism." *Studies in Conflict & Terrorism* 38 (11): 958–75. https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1051375.

Horgan, John. 2008. "From Profiles to Pathways and Roots to Routes: Perspectives from Psychology on Radicalization into Terrorism." *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 618, no. 1 (July): 80–94. https://doi.org/10.1177/0002716208317539.

Horgan, John. 2010. "Islamic Terrorism Radicalisation in Europe." *Studies in Conflict & Terrorism* 33, no. 1: 56–74. https://doi.org/10.1080/10576100903479079.

Neumann, Peter R., Olivier Roy, Nick Fielding, Anatol Lieven, Mustafa Ceric, Jack DuVall, Yezid Sayigh, and Daniel Benjamin. 2008. *Perspectives on Radicalisation and Political Violence*. Conference report. London: Institute for Strategic Dialogue, January 17–18.

Ingram, Haroro J. 2017. “An Analysis of *Inspire* and *Dabiq*: Lessons from AQAP and Islamic State's Propaganda War.” *Studies in Conflict & Terrorism* 40, no. 5: 357–375. https://doi.org/10.1080/1057610X.2016.1212551.

Kanellopoulos, Anastasios-Nikolaos. 2023. “Western Balkans, Salafist Networks and Terrorism in Albania: An Interdisciplinary Analysis.” *NSTF* 24, no. 3. https://doi.org/10.37458/nstf.24.3.4.

Kassimeris, George, and Antonis Samouris. 2012. “Examining Islamic Associations of Pakistani and Bangladeshi Immigrants in Greece.” *Religion, State and Society* 40 (2): 174–91. https://doi.org/10.1080/09637494.2012.674851.

Katsikas, Stefanos. 2012. “The Muslim Minority in Greek Historiography: A Distorted Story?” *European History Quarterly* 42, no. 3 (July): 444–467. https://doi.org/10.1177/0265691412448044.

Kundnani, Arun. 2012. “Radicalisation: The Journey of a Concept.” *Institute of Race Relations* 54, no. 2 : 3–25. https://doi.org/10.1177/0306396812454984.

Kruglanski, Arie W., Michele J. Gelfand, Jocelyn J. Bélanger, Anna Sheveland, Malkanthi Hetiarachchi, and Rohan Gunaratna. 2014. “The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism.” *Political Psychology* 35 (1): 69–93. https://doi.org/10.1111/pops.12163.

Magazzini, Tina, Marina Eleftheriadou, and Anna Triandafyllidou. 2024. *The Non-radicalisation of Muslims in Southern Europe: Migration and Integration in Italy, Greece, and Spain*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-71996-7.

Mantzikos, Ioannis. 2016. “The Greek Gateway to Jihad.” *Combating Terrorism Center at West Point* 9, no. 6 (June).

Marone, Francesco. 2021. Review of *Jihadist Terrorism in Europe*. In *Islam and Security in the West*, edited by Stefano Bonino and Roberta Ricucci. Springer Nature: Palgrave Macmillan Cham

McCauley, Clark, and Sophia Moskalenko. 2008. “Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism.” *Terrorism and Political Violence* 20, no. 3 : 415–33. https://doi.org/10.1080/09546550802073367.

Murshed, Syed Mansoob, and Sara Pavan. 2009. *Identity and Islamic Radicalization in Western Europe*. Economics of Security Working Paper no. 14. Berlin: Economics of Security.

Nesser, Petter. 2011. “Ideologies of Jihad in Europe.” *Terrorism and Political Violence* 23 (2): 173–200. https://doi.org/10.1080/09546553.2010.537587.

Nesser, Petter. 2019. “Military Interventions, Jihadi Networks, and Terrorist Entrepreneurs: How the IS Terror Wave Rose So High in Europe.” *Combating Terrorism Center at West Point* 12, no. 3 (March).

Neumann, Peter R. 2013. “The Trouble with Radicalization.” *International Affairs* 89, no. 4: 873–893.

Nikos Papadakis and Georgia Dimari, 2023. “Transformations in Greek Migration Policy after 2015: Securitization Practices and Precarity of Refugees,” *Migration, Mobility, & Displacement* 6 : 102–19.

Rapoport, David C. 2004. “The Four Waves of Modern Terror: International Context and Consequences.” *Terrorism and Political Violence* 16, no. 2: 159–87.

Ronen, Yehudit. 2006. “Libya's Conflict with Britain: Analysis of a Diplomatic Rupture.” *Middle Eastern Studies* 42, no. 2 : 271–83. https://doi.org/10.1080/00263200500417645.

Olivier Roy, 1999. “The Radicalization of Sunni Conservative Fundamentalism,” *ISIM Newsletter* 2 : 1–3.

Roy, Olivier . 2007. Review of *Islamic Terrorist Radicalisation in Europe*. In *European Islam. Challenges for Public Policy and Society*, edited by Samir Amghar , Amel Boubekeur , and Michael Emerson , 52–60. Brussels: CEPS Centre for European Policy Studies.

Roy, Olivier. 2015. “What Is the Driving Force Behind Jihadist Terrorism? – A Scientific Perspective on the Causes/Circumstances of Joining the Scene.” Paper presented at the BKA Autumn Conference, November 18–19.

Sakellariou, Alexandros. 2011. “The ‘Invisible’ Islamic Community of Athens and the Question of the ‘Invisible’ Islamic Mosque.” *Journal of Shi‘a Islamic Studies* 4, no. 1 (Winter).

Sakellariou, Alexandros. 2017. “Fear of Islam in Greece: Migration, Terrorism, and ‘Ghosts’ from the Past.” *Nationalities Papers* 45, no. 4 : 511–23. https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1294561.

Sakellariou, Alexandros. 2021. “Public Intellectuals and Islamophobia in Greek Society: Entrenching the Discourses of Fear.” *Religions* 12 (11): 995. https://doi.org/10.3390/rel12110995.

Shtuni, Adrian. 2015. “Ethnic Albanian Foreign Fighters in Iraq and Syria.” *Studies in Conflict & Terrorism* 8, no. 4 (April).

Spahiu, Ebi. 2020. “The Rise of Religious Radicalisation among Albanians,” *Balkan Insight*, July 7, https://balkaninsight.com/2020/07/07/the-rise-of-religious-radicalisation-among-diaspora-albanians/.

Statham, Paul, and Jean Tillie. 2009. “Muslims in their European Societies of Settlement: A Comparative Agenda for Empirical Research on Socio-Cultural Integration across Countries and Groups.” Journal of Ethnic and Migration Studies 35, no. 2: 177–93. https://doi.org/10.1080/13691830802586191.

Van San, Marion. 2015. “Striving in the Way of God: Justifying Jihad by Young Belgian and Dutch Muslims.” *Studies in Conflict & Terrorism* 38, no. 6: 459–80. https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1013776.

Tinka Veldhuis, and Jørgen Staun. 2009. *Islamist Radicalisation : A Root Cause Model*. Den Haag: Netherlands Institute Of International Relations Clingendael.Vidino, Lorenzo, and Susanne Marone. 2018. “The Jihadist Threat in Europe.” *Current Trends in Islamist Ideology* 23: 1–25.

Venetis, Evangelos. 2015. *Islam Emerging in the Balkans*. ELIAMEP Working Paper No. 68/2015. Athens: ELIAMEP.

Verkuyten, Maykel. 2018. “Religious Fundamentalism and Radicalization Among Muslim Minority Youth in Europe.” *European Psychologist* 23, no. 1, 21–31. https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000314.

Verousi, Christina, and Chris Allen. 2021. "Problematising the Official Athens Mosque: Between Mere Place of Worship and 21st Century 'Trojan Horse.'" *Religions* 12 (7): 485. https://doi.org/10.3390/rel12070485.

Wiktorowicz, Quintan. 2001. "Centrifugal Tendencies in the Algerian Civil War." *Studies in Conflict & Terrorism* 24, no. 3: 175–206.

Wiktorowicz, Quintan. 2001. "The New Global Threat: Transnational Salafis and Jihad." *Middle East Policy* 8, no. 4

Sami Zubaida, 2003. "*Islam in Europe*" *Islam and the West*, Geneva Centre for Security Policy

Βιβλιογραφία στην ελληνική γλώσσα

Η τζιχαντική τρομοκρατία στην ΕΕ από το 2015 | Θέματα | Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. 2018. "Η τζιχαντική τρομοκρατία στην ΕΕ από το 2015 | Θέματα | Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο." Θέματα | Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. January 8, 2018. https://www.europarl.europa.eu/topics/el/article/20180703STO07127/i-tzichantiki-tromokratia-stin-ee-apo-to-2015.

Παναγιώτης Τσάκωνας και Τριαντάφυλλος Καρατράντος, 2023. *Σχεδιάζοντας την «Στρατηγική Εσωτερικής Ασφάλειας»: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Policy Paper no. 130/2023 (Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ).

Βαρβιτσιώτης, Ιωάννης. 2008. *Τυφλοί Στρατοί: Η Δύση και η Απειλή του Ισλαμικού Φονταμενταλισμού*. 1η ed. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Ελευθεριάδου, Μαρίνα. 2022. *Ριζοσπαστικοποίηση*. 1η ed. Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.

Μαριόρας, Μιχάλης. 2020. *Ισλαμικός Ριζοσπαστισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

Παπαγεωργίου, Φώτης, και Αντώνης Σαμούρης. 2012. *ΙΣΛΑΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑ*. Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Λογαράς Χρήστος. 2024. "Η οδύσσεια ενός μουσουλμάνου που πεθαίνει στην Αθήνα." ΤΑ ΝΕΑ. tanea.gr. June 22, 2024. https://www.tanea.gr/2024/06/22/greece/i-odysseia-crenos-mousoulmanou-crpou-pethainei-stin-athina-online/.

Προσωπική Συνέντευξη

Προσωπική συνέντευξη με πρώην πολιτικό προϊστάμενο της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής/Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη